

ԱՐՄԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՈՍԿԱՆՅԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ¹

Քանալի բառեր՝ Աստվածաշունչ, Վուլգատա, Հին կտակարան, Նոր կտակարան, Ոսկան Երևանցի, Ամստերդամ, Սուրբ Էջմիածնի և Սուրբ Սարգիս Զորավարի տպարան, փորագրապատկերներ, գրաքննություն:

1966 թ. ինչպես Խորհրդային Հայաստանում, այնպես էլ հայկական սփյուռքում հանդիսավորությամբ նշվեց հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրության 300-ամյակը, ինչի առիթով հրապարակ իջան մի շարք արժեքավոր գեկուցումներ, հետազոտություններ և հոդվածներ², որոնցից շատերը խիստ կարևոր են հայ գրքի տպագրության պատմության ուսումնասիրության համար³:

2016 թ. նշվեց հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրության 350-ամյակը, որը շարունակվեց նաև հաջորդող երկու տարիներին, քանի որ Աստվածաշնչի տպագրությունն սկսվել է 1666 թ. և ավարտվել 1668 թ.՝ հայ տպագրության մեծ երախտավոր Ոսկան վարդապետ Երևանցու⁴ և իր համախոհների ջանքերով:

Հայ տպագրության մեջ բեկումնային իրադարձություն էր հայերեն Աստվածաշնչի առաջին հրատարակությունը, որը հայ գրատպությունը բարձրաց-

¹ Հողվածիս գրությանն աջակցելու համար իմ շնորհակալական խոսքն եմ հղում Հայաստանի ազգային գրադարանի (այսուհետ՝ ՀԱԳ), հայաստանյան և արտերկրի մի շարք գրադարանների պաշտոնյաներին, նաև փոխգործակցության պատրաստակամություն ցուցաբերած անհատ անձանց: Հատուկ շնորհակալություն ՀԱԳ-ի Մատենագիտության և գրադարանագիտության բաժնի աշխատակից Ստյոպա Պետոյանին՝ թեմայի մտահղացման և հետազոտական աշխատանքի ընթացքում տված օգտակար խորհուրդների համար:

² Այս հոդվածի պատրաստման շարժառիթը Նիկեյ Ոսկանյանի և Քնարիկ Կորկոտյանի մի արժեքավոր ուսումնասիրությունն էր, որը դեռևս կարող է նոր պարզաբանումների, տե՛ս Քնարիկ Կորկոտյան, Նիկեյ Ոսկանյան, «Հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունը և նրա տարբերակը», *Էջմիածին*, 1966, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 168-175:

³ Մանրամասն տե՛ս *Էջմիածին*, 1966, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, *Հասկ*, Պէյրոս, 1966, ք. 3-5, *Գլաձոր*, Անթիլիաս, 1967, Թ. Է. Ժ. Տարի, 1966-1967, *Սիոն*, Երուսաղեմ, 1966, ք. 2-3, *Բազմավեպ*, Վենետիկ, 1966, ք. 11-12, *Մարմարա*, Կ. Պոլիս, 1966, ք. 8101, 1-2 նոյեմբ., *Երաժշտահանդես* (26-րդ տարեկան ձեռնարկ նուիրուած Աստուածաշունչի հայերէն առաջին տպագրութեան 300 ամեակին), New York, 1966, **Տիրայր ծայրագոյն վարդապետ Տէրվիշեան**, *Երեքհարիւրամեակ հայերէն Աստուածաշունչի առաջին տպագրութեան*, Los Angeles, 1966:

⁴ Ոսկան Երևանցու կենսագրական հակիրճ ակնարկը տե՛ս **Ներսես ծայրագոյն վարդապետ Պոզապալյան**, «Ոսկան վարդապետ Երևանցի», *Էջմիածին*, 1966, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 20-27, **Վարդան Դերիկյան**, *Ոսկան վարդապետ Երևանցի (կյանքը և տպագրական գործունեությունը)*, Երևան, 2015, էջ 82:

րեց համաշխարհային մակարդակի: Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ փորձ արվեց ամբողջական կերպով տպագրության պատրաստել Աստվածաշունչ մատյանը, որը երկարատև և բարդ մի գործընթաց էր ոչ միայն տպագրական գործի առումով, այլև պատրաստի բնագիր ունենալու տեսանկյունից: Դյուրին չէր հեռավոր օտար ափերում Ամատերդամում, հիմնել հայկական տպարան՝ նախաձեռնելով հայերեն Աստվածաշնչի տպագրությունը, որն իրավամբ համարվում է հայ հին տպագրության գլուխգործոցներից մեկը:

Աստվածաշնչի տպագրության համար կարևոր նախադրյալ էր պատրաստի բնագիր ունենալը, ինչի մասին Ոսկանը նույնպես հոգացել էր: Լինելով Ուշիի Սուրբ Սարգիս վանքի վանահայրը՝ նա այդ վանքից Եվրոպա էր բերել 1295 թ. Ստեփանոս գրչի ընդօրինակած Հեթում Բ.-ի աստվածաշնչյան ձեռագիրը⁵, որի վրա բավական աշխատել էր⁶ լրացրել լատիներենից թարգմանված մի քանի բնագրով⁷, տնատել և տպագրության վերջնական տեսքի բերել⁸: 1666 թ. մարտի 11-ին Ոսկանն իր աշակերտներ Կարապետ Անդրիանացու և Օհան Երևանցու հետ սկսում է Աստվածաշնչի տպագրությունը, որը տևում է 2 տարի 7 ամիս՝ մինչև 1668 թ. հոկտեմբերի 13-ը⁹:

Ոսկանյան Աստվածաշունչը բաղկացած է մոտ 1500 երկսյուն էջից կամ 3000 սյունակից: Տպագրությունը խնամքով է կատարված, սակայն գերծ չէ վրիպակներից ու սրբագրական աշխատանքների թերությունից: Տպագրության որակով էլ այս հրատարակությունը գերազանցեց մինչ այդ եղած հայոց բոլոր տպագրությունները՝ արժանանալով Գարեգին Զարբհանալյանի (1827-1901), Լեոյի (1860-1932), Արսեն Դազիկյանի (1870-1932), Գարեգին Լեոնյանի (1872-1947), Թեոդիկի (Թեոդորոս Լափչինճյան) (1873-1928), Ռաֆայել Իշ-

⁵ Այն այժմ պահվում է Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ 180 համարի տակ:

⁶ Հեթում բազավորի արքայական Աստվածաշնչի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Սուրեն Քոթանջյան, «Հեթում Բ-ի ձեռագիր Աստվածաշունչը և ոսկանյան հրատարակությունը», *Էջմիածին*, 1966, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 103-109:

⁷ Դոմինիկյան միաբանության լատին կրոնավոր ֆարզիչ Պողոս Պիրոմալի Սիդեոնացին 1642 թ. այցելել է Հայաստան և ներկայացել Փիլիպպոս կաթողիկոսին: Էջմիածնում եղած ժամանակ Պիրոմալին Ոսկան Երևանցուն լատիներեն սովորեցրեց, իսկ վերջինս էլ նրան հայերենի դասեր ավանդեց: Ապա նա Ոսկանի հետ սկսեց համեմատել հայկական Աստվածաշունչը լատինականի հետ՝ միաժամանակ կատարելով անտեղի սրբագրումներ և այդպեղյակ հեռանալով Սուրբ Գրքի ոսկեդարյան թարգմանությունից: Տե՛ս Առաֆել Սարուխան, *Հոլանդացի և հայերը ժՁ-ԺԹ դարերում*, Վիեննա, 1926, էջ 76-77, Մ. Զամչեանց, *Պատմութիւն հայոց*, հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 621:

⁸ Մանրամասն տե՛ս Ս. Քոթանջյան, «Հեթում Բ-ի ձեռագիր Աստվածաշունչը և ոսկանյան հրատարակությունը», էջ 109-126:

⁹ *Աստուածաշունչ*, «Յիշատակարան», տպագր. Ոսկան Երևանցու, Ամատերդամ, 1666-1668, էջ 833-834 (նույնի երկրորդ տպագրության էջ 807-808): Տե՛ս նաև «Հիշատակարան (Ոսկանյան Աստվածաշնչի)», *Էջմիածին*, 1966, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 14-15:

խանյանի (1922-1995), Նինել Ոսկանյանի (1923-2005), նաև եվրոպական մի շարք ուսումնասիրողների բարձր գնահատականին¹⁰:

Այս բոլորով հանդերձ, Ոսկանն ու նրա մտերիմներն ունեցել են նաև հակառակորդներ, զրպարտիչներ և քննադատներ: Ոսկանին մեղադրել են հայերեն Աստվածաշնչի «Յոթանասնից» հունարեն թարգմանությունից բնագրային, լեզվական շեղումներ անելու, հատկապես Աստվածաշնչի լատինական թարգմանությունը՝ Վուլգատային հետևելու համար: Քննադատությունների թիրախում են հայտնվել նաև Ոսկանի օգտագործած Քրիստոֆել Վան Ջիխեմի¹¹ փորագրապատկերները, որոնց փայտափորագիր տախտակները գնել էր ոչ թե Ոսկանը, այլ՝ Մատթեոս Ծարեցին¹²: Ոսկան երևանցին ջանքեր էր գործադրել ոչ միայն Աստվածաշնչի բարձրորակ տպագրության համար, այլև ուշագրություն դարձրել նրա արտաքին ձևավորման վրա: Մի շարք օրինակներ նա հանձնել էր Հոլանդիայի գեղագետ-կազմարար Ալբերտ Մանգուսին՝ դրանց տալով կազմերի դրոշմվածների հայկական զարդեր ու պատկերներ¹³:

Հ. Անասյանը ցույց է տվել, որ Ոսկանի հրատարակած բնագրում Աստվածաշնչի հայերեն դասական թարգմանությունից բնագրային շեղումները շատ

¹⁰ Տե՛ս **Գարեգին Զարբհանյան**, Պատմություն հայկական տպագրության սկզբնաւորութենէն մինչև առ մեզ, Վենետիկ, 1895, **Ա**, Հայկական տպագրութիւն: Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում, հտ. Առաջին, արտատպած Մշակ լրագրից, Թիֆլիս, 1901, **Ա**, երկերի ժողովածու տասը հատորով, հտ. հինգերորդ, Երևան, 1986, **Ա. Ղազիկեան**, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի: Պրակ առաջին Ա-Խ, Վենետիկ, 1909-1912, **Գ. Առնյան**, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը: Պատմական տեսություն սկզբից մինչև XX դարը, Երևան, 1958: **Թեոդիկ**, Տիպ ու տառ (Հայ գրերու գիտին 1600-ամեակի յոթելեանին), Հալէպ, 2006, **Ռ. Իշխանյան**, Հայ գրքի պատմություն, նույնի՝ «Հայ հին տպագրության խոշորագույն դեմք», *Գիտություն և տեխնիկա*, 1988, ք. 9, էջ 34-40:

¹¹ Քրիստոֆել Վան Ջիխեմ Կրասերը ԺՁ.-ԺԷ. դդ. հոլանդացի (ծագումով՝ գերմանացի) հայտնի գրանդուղ էր, իր ժամանակի շնորհաշատ նկարիչ-փորագրիչներից մեկը: Նրա ստեղծած շատ փորագրապատկերների վրա նշված է հեղինակի անվան (Christoffel van Sichem) սզկբնատառերով կապգիր-մակագրությունը՝ «CVS»: Տե՛ս **Հ. Քիստեան**, «Ոսկանի Աստուածաշնչային փայտափորագրեալ պատկերները», *Սրոն*, Երուսաղէմ, 1966, փետրվար-մարտ, էջ 105: **Արփինէ Սիմոնեան**, *Ոսկանեան Աստուածաշնչի պատկերները*, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 12-15:

¹² Տե՛ս **Ռ. Իշխանյան**, *Հայ գրքի պատմություն*, էջ 434:

¹³ Ներկայումս աշխարհի մի քանի գրադարաններում որպես շատ քանկագին ցուցանմուշներ, պահվում են Ալբերտ Մանգուսի շֆեղ կազմերով Ոսկանյան Աստվածաշնչի օրինակներից: Մեկը Վատիկանի կենտրոնական արխիվում է, մյուսը՝ Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում: Մրանք այն օրինակներն են, որոնք Ոսկանը պաշտոնական ընդունելությունների ժամանակ նվիրել է Հռոմի Կլիմենտ Թ. Պապին և Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս ԺԳ-ին՝ սկզբում զետեղված լատիներեն հատուկ ուղերձով: Ուղերձի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս **Խ. Սամվելյան**, «Ոսկան երևանցին ապավինում է Լյուդովիկոս XIV թագավորին», *Էջմիածին*, 2003, 2, էջ 61:

չեն, առավելաբար վերաբերում են արտաքին ձևին՝ զույգ Կտակարանների գրքերի դասավորությանը, տնատմանը և այլն: Լեզվական շեղումները, լատինաբանություններն այնքան էլ զգալի տոկոս չեն կազմում, և ընդհանուր առմամբ պահպանված է մեսրոպյան գեղեցիկ հայերենը: Իսկ փոքրաթիվ շեղումներն էլ պայմանավորված էին այն նրանով, որ բնագիրը Ոսկանը պատրաստել էր կաթողիկ Իտալիայում տպագրելու համար¹⁴: Բացի դրանից՝ նա ավելացրել է պարականոն գրքեր՝ ձգտելով հարազատ մնալ Վուլգատայի կառուցվածքին:

Ոսկան Երևանցին Աստվածաշնչի բնագիրը համաձայնեցրել է լատիններեն թարգմանության հետ, նրա հետևությունները տեքստը բաժանել գլուխների ու տներին՝ ավելացնելով ցանկեր: Հայկական ձեռագիր Աստվածաշնչերում յուրաքանչյուր գիրք բաժանված էր փոքր գլուխների՝ համաձայն Ամոնյան կամ Եվթաղյան բաժանման: Ոսկանը կիրառեց Հոգունյան կոչված լատինական բաժանումը. յուրաքանչյուր գրքի գլուխներն ավելի ընդարձակ էին և համարակալված: «Առ ընթերցողսդ» խորագրով գրության մեջ նա մանրամասն խոսում է բնագրային այն տարբերությունների մասին, որոնց հանդիպել է Աստվածաշնչի հայերեն բնագիրը պատրաստելիս:

Այսպես, Ստեփանոս Լեհացու հետ լատիններենից թարգմանել է Սիրաքի երկրորդականոն գիրքը, քանի որ հայերեն թարգմանությունը լիակատար չէր: Ըստ Լեոյի վկայության՝ «Սիրաքի նոր թարգմանած գիրքն էլ կրում էր լատինամոլների բոլոր նորամուծությունները»¹⁵: Լատիններենից թարգմանել է նաև Չորրորդ Եզրասի գիրքը, որը խիստ հազվագեպ էր պատահում հայերեն լեզվով և տեղ չի գտել հայկական կանոնում: Նաև լատիններենից թարգմանել է աստվածաշնչական ցանկերը, որոնց օգնությամբ ընթերցողը հեշտությամբ կարող է գտնել իրեն հետաքրքրող սուրբգրային տեղիները: Գիրքն ունի 3 ցանկ՝ ա. «Յանգ վկայութեանց ի Քրիստոսէ և յառաքելոց ներ նորում կտակարանում համառօտեցելոց ի հնոյն» (էջ 760-765), բ. «Եբրայեցւոց, Քաղզէացւոց և Յունաց անուանց թարգմանութիւն» (էջ 765-773), գ. «Յանգ մատենական» (էջ 774-829): Վերջում գետեղել է մի քանի հատված թարգմանված Ս. Հերոնիմոսից, որոնք հավանաբար իր իսկ հեղինակած գործերն են¹⁶:

Գործն իրականացնելիս Ոսկանը մեծ նեղություն և տառապանք է կրել «ի սուտակասպասից և ի բարձրայօնից իմաստակաց, յեկեղեցականաց և յաշխարհականաց, մերձակայից և հեռաւորաց»: Սրան գումարվում էր Կաթողիկ եկեղեցու խստապահանջ գրաքննությունը, որին միջնադարյան Եվրոպայում պատկանում էր գրատպության մենաշնորհը և որի ներկայացուցիչները խոշոր

¹⁴ Տե՛ս Գ. Զարբհանալեան, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, էջ 107-108:

¹⁵ Լեօ, Հայկական տպագրութիւն, էջ 268:

¹⁶ Տե՛ս Լեօ, Հայոց պատմություն, հտ. 3, Երևան, 1946, էջ 448:

տպարանատերեր էին: Որևէ կրոնական բնույթի գիրք տպագրվելուց առաջ պետք է անցներ գրաքննության ճանապարհով, և, եթե հայտնաբերվեր կաթոլիկ դավանանքին հակասող հատված, տպագրությունն արգելվում էր և վերատեսույթյան պիտի ենթարկվեր¹⁷:

Աստվածաշունչը պարունակում է այն գրքերը, որոնք ընդունելի են համարվել եկեղեցական համապատասխան ժողովների կողմից¹⁸: Նախապես Հին կտակարանն ընդգրկել է եբրայական կանոնի 22 գրքերը, որոնց համապատասխանում են ներկայիս նախականոն 39 գրքերը¹⁹, որոնցից էլ ծագում է հինկտակարանյան հայկական կանոնը՝ ասորերեն թարգմանության՝ Պեշիթոյի միջնորդությամբ: Մինչդեռ հունարեն «Յոթանասնից»-ը, բացի վերոհիշյալ նախականոն գրքերից, ընդգրկում է նաև եբրայական կանոնից բացակա երկրորդականոն գրքեր, որոնք առկա են նաև հայկական կանոնում:

Նախականոն գրքերի թվում են նաև եզրի (եզրասի) Բ. և Գ. գրքերը: Գ. եզրասի գիրքը հայկական կանոնում հայտնի է նաև որպես Գիրք Նեեմիայի: Ա. եզրասի գիրքը տեղ է գտել երկրորդականոն գրքերի ցանկում, որը համապատասխանում է Ուղղափառ եկեղեցու կանոնի Բ. եզրասի գրքին, իսկ Վուլգատայում, որտեղ եզրասի և Նեեմիայի գրքերն անվանվում են Ա. և Բ. եզրասի գրքեր, այն հիշատակվում է միայն հավելվածում՝ որպես Գ. եզրասի գիրք: Կանոնում տեղ չունի նաև Մանասեի աղոթքը: Դ. եզրասի կամ եզր-Սաղաթիելի գիրքը Սիրաքի գրքի հետ տեղ է գտել Վուլգատայի հավելվածում: Ընդհանուր առմամբ, Ոսկանն իր Աստվածաշնչի համար հետևել է հին եկեղեցիների ընդունած «Յոթանասնից» Աստվածաշնչի կանոնին՝ զիջելով միայն Ա. և Գ. եզրասի գրքերի հարցում²⁰: Ոսկանը Ա. եզրասի գիրքն ընդգրկել է հայերեն որոշ ձեռագիր Աստվածաշնչերի հետևողությամբ, իսկ Գ. եզրասի գիրքը թարգմանաբար վերցրել է Վուլգատայի հավելվածից:

Տարածված կարծիք կա, որ ԺԳ. դարում Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության բնագիրն սկսել էր խաթարվել Վուլգատայի ազդեցության տակ: Դա

¹⁷ Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, «Ոսկանյան տպարանը և նրա հրատարակած Աստվածաշունչը», էջ-միածին, 1966, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 137-138:

¹⁸ Աստվածաշնչական գրքերի կանոնի մասին տե՛ս նաև Գ. Գարբինյան, *Ներածություն Հին կտակարանի*, Ս. էջմիածին, 2000, էջ 11-22:

¹⁹ Ք.ա. Գ. դարում հրեա Բանանա և օրենսգետ եզրասը համադրեց Հին կտակարանի եբրայական կանոնի գրքերը և հաստատեց դրանց ցանկը: Հրեաները կամեցան իրենց Սուրբ Գրքի 39 կանոնական գրքերը հարմարեցնել սեփական այբուբենի 22 տառերի թվին: Ուստի մի շարք գրքեր միավորեցին, և ստացվեց 22 գիրք: Եբրայական կանոնը ցարդ անփոփոխ է:

²⁰ «Յոթանասնից» կանոնում հիշվող Ա. և Բ. եզրասի գրքերը համապատասխանում են Աստվածաշնչի հայկական կանոնի Բ. եզրասի և Նեեմիայի (Գ. եզրաս) գրքերին:

կապում են Կրիկյան Հայաստանի Հեթում Բ. թագավորի հետ²¹: Այդ ազդեցության արտահայտությունը լատինական գլխաբաժանումների ներմուծումն էր, որը վերջնական տեսքի բերվեց 1295-ին Հեթումի համար գրված «արքայական» Աստվածաշնչում²²:

Բացի դրանից՝ հայերեն բնագիրը սրբագրվել ու խմբագրվել է Վուլգատայի հիման վրա²³: Առաջին անգամ այս ձեռագրում է Սիմաքոսի երբայական լուսանցային ընթերցվածը տեղափոխված աստվածաշնչական բնագրի մեջ, ինչպես Վուլգատայում է: Այդուհանդերձ, վերջինս չի կարելի համարել բնագրային իրական փոփոխություն, քանի որ Սիմաքոսի ընթերցվածն այնտեղ համատեղված է հին ընթերցվածի հետ: Ուստի սա բավարար հիմք չէ պնդելու համար, թե Հեթում Բ.-ն խաթարել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության բնագիրը²⁴:

Մ. Վ. Լա Կրոզը (ժ.Ֆ.-ժ.Ը. դդ.) պնդում էր, որ Ոսկանյան Աստվածաշնչի բնագրում Վուլգատայի հիման վրա բնագրային խախտումների հեղինակը ոչ թե Ոսկան Երևանցին է, այլ Հեթում թագավորը, ով անգամ թարգմանել է Հերոնիմոսի նախադրություններն ու առաջաբանը: Մինչդեռ Հակոբ Անասյանն այդ աշխատանքը վերագրում է հենց Ոսկան Երևանցուն, քանի որ Հեթումի ձեռագրում դրանք բացակայում են²⁵: Համաձայն Լա Կրոզի՝ հեթումյան այս ձեռագիրն այնուհետև հիմք էր հանդիսացել Աստվածաշնչի հետագա ընդօրինակությունների համար: Ուստի հայերեն Աստվածաշնչի անեղծ բնագիրը գտնելու համար այն հարկ է փնտրել նախահեթումյան շրջանում ընդօրինակված ձեռագրերում²⁶: Սակայն Ոսկանյան Աստվածաշնչի համեմատությունը Հեթում Բ.-ի Աստվածաշնչի հետ ցույց է տալիս, որ վերջինս անաղարտ պահպանել է «Յոթնանանից»-ից արված հին թարգմանությունը²⁷:

Ոսկան Երևանցին իր Աստվածաշնչի բնագիրը պատրաստելիս թեև հիմք է ընդունել Հեթում Բ.-ի Աստվածաշնչի «արքայական» ձեռագիրը, սակայն լիո-

²¹ Հեթում Բ. թագավորն իր փաստացի կառավարման 18 տարիների ընթացքում վեց անգամ հրաժարվեց գահից՝ մտնելով վանք և նույնքան անգամ էլ վերադարձավ արժանիք: Ի վերջո, նա ընդունեց կաթոլիկ դավանանք և, հարելով ֆրանցիսկյան միաբանությանը, լքեց պետության կառավարումը: Միաժամանակ նա երկրում գլխավորում էր լատինասերների հոսանքը՝ պահանջելով, որ հայերը նույնպես ընդունեն կաթոլիկություն:

²² Ս. Քոբանջյան, «Հեթում Բ.-ի ձեռագիր Աստվածաշնչը և ոսկանյան հրատարակությունը», էջ 103:

²³ Նույն տեղում, էջ 129:

²⁴ Տե՛ս Հ. Անասյան, «Աստվածաշնչի մատյանի հայկական բնագիրը», էջ 83, նույնբեր-դեկտեմբեր, էջ 83:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 84:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 85:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 84-85:

վին հարազատ չի մնացել վերջինիս՝ մի շարք փոփոխություններ մտցնելով Վուլգատայի հետևողությամբ: Մասնավորապես այդ խմբագրումների զոհ են դարձել Ղևտական Գ. 16, Առական Լ. 30, Սաղմոսների ԿԳ. 7, Բարուքի Ա. 17, Հոովեացիս Ը. 38, Ա. Կորնթացիս ԺԲ. 29 և մի շարք այլ սուրբգրային համարներ: Բացի դրանից՝ Հեթումի ձեռագրում ամենուրեք պահպանված են հատուկ անունների դասական ձևերը, որոնք նույնը չեն Ոսկանի հրատարակության մեջ: Այսպես, «Յովսիա»-ն դարձել է «Յոսիա», «Յովհաննէս»-ը՝ «Յոհաննէս», «Յովսէփ»-ը՝ «Յոսէփ», «Մովսէս»-ը՝ «Մոսէս», «Ահարովն»-ը՝ «Ահարոն», «Աեգովր»-ը՝ «Աեգոր», և այլն²⁸:

Միքայել Չամչյանը նկատում է, որ Ոսկանը «նախ՝ թարգմանեաց ի լատինէ ի հայս այլատարազ իմն շարագրութեամբ զգիրս Չորրորդ եզրասայ և զգիրս Յեսուայ որդու Սիրաքայ», «այլայլեաց և զբանս Աստուածաշնչին՝ բաղդատելով զայն ընդ լատինականին. և այս այն է՝ զոր արար ընդ Պողոս կրօնաւորի Լատինացուց», «փոփոխեաց զշարագրութիւնս իւրաքանչիւր գրոց ըստ նոր ոճոյ ոմանց, բաց ի Սաղմոսէն. թէպէտև յայն ևս հասոյց ձեռն. որով և եղծաւ քաղցրութիւն քերթուածոց նոցին»²⁹: «Խանգարված» այս բնագիրն էր, որ տեղ գտավ 1666-1668 թթ. Ամստերդամում հրատարակված հայերեն առաջին տպագիր Աստվածաշնչում:

Ոսկան երևանցին վկայում է, որ Հեթումի գրչագիրը չէ իր հրատարակության նախագաղափարը: Ինքն էր պատրաստել բնագիրը, և իրեն ծանոթ են եղել գլուխների բաժանումներ պարունակող այլ ձեռագրեր, ինչպես Շոշում ընդօրինակված Ղազար վարդապետ Վալաքացու (Բաբերդացու)³⁰ Վուլգատայի հիման վրա խմբագրած Աստվածաշունչը³¹ և այլն³²: Այն տարբերվում է Աստվածաշնչի դասական թարգմանությունների բնագրից, որն արվել էր հունարեն «Յոթանանից»-ից: Ոսկանը չի ընդգրկել «արքայական» ձեռագրում հանդիպող եվթաղի աղերսը, Եպիփանի գրությունը, Պողոս առաքյալին ուղղված կորնթացիների նամակը և Պողոս առաքյալի երրորդ նամակը՝ ուղղված կորնթացիներին: Այս գրքերի փոխարեն Ոսկանը Աստվածաշնչի Հին կտակարանի բաժնում ներառել է իր թարգմանած Սիրաքի գիրքը, իսկ հավելվածում

²⁸ Նույն տեղում, էջ 86-87:

²⁹ Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն հայոց, էջ 660:

³⁰ Նրա մասին տե՛ս Գրիգորիս վարդապետ Գալսեֆեարեանի ընդարձակ ծանոթագրությունը, ՀԱ, 1906, էջ 227, նաև Պետրոս Տէր-Պողոսեան, «Ղազար վարդապետ Բաբերդացի», ՀԱ, 1966, էջ 17-30, 129-140:

³¹ Այս Աստվածաշունչը և նրա՝ Թորոս գրագրի ընդօրինակությունն այժմ ՄՄ 201 և ՄՄ 351 ձեռագրերն են:

³² Տե՛ս Ս. Քոբանջյան, «Հերոս Բ-ի ձեռագիր Աստվածաշունչը և ոսկանյան հրատարակությունը», էջ 107:

տեղ են գտել Մանասեի աղոթքը և Չորրորդ եզրասի գիրքը՝ դարձյալ թարգմանված Վուլգատայից: Ոսկան Երևանցին Պողոս Պիրոմալիի հետ Հեթումի ձեռագրի լուսանցքերում «օտար գրչով» համաբարբառ են ավելացրել, տողամեջ սրբագրություններ արել, տնատեղ՝ շատ տեղերում լատիներենի հետևողություններ աղճատելով «արքայական» օրինակը և կամայական փոփոխություններ մտցնելով բուն ձեռագրի մեջ³³: Աստվածաշնչի գրքերը նա դասավորել է լատիներենի համեմատ, հայերեն ձեռագրի մեջ եղած ցանկերի ու նախագրությունների փոխարեն լատիներեն Աստվածաշնչից թարգմանել է մի քանի բացատրական հավելվածներ ու ցանկեր: Միքայել Չամչյանը, Հովհաննես Զոհրայանը և ուրիշներ քննադատել են այդ աշխատանքը՝ անգամ այն անվանելով «խառնարան»³⁴: Փորձենք բացատրել Ոսկանի Աստվածաշունչը Վուլգատային համապատասխանեցնելու պատճառը:

Ոսկանը պատրաստվում էր Աստվածաշունչը հրատարակել որևէ կաթոլիկ երկրում, սակայն Կաթոլիկ եկեղեցին հայ եկեղեցական գրականության հանդեպ կիրառում էր խիստ գրաքննություն: Ուստի Կաթոլիկ եկեղեցու բարեհաճությունը շահելու և Աստվածաշնչի տպագրության արտոնությունն ստանալու համար նա ստիպված էր անել այդ փոփոխությունները: Ոսկանը ցանկանում էր, որ իր հրատարակած Աստվածաշունչը դառնար հայության բոլոր հատվածների սեփականությունը, այդ թվում և՛ կաթոլիկ համայնքի, որն այդ ժամանակ բավական ազդեցիկ էր³⁵: Ուստի Հռոմ ուղարկվեց Ոսկանի օգնական Կարապետ վարդապետը՝ նորատիպ Աստվածաշնչի մի օրինակ «Հավատո տարածման» ժողովի³⁶ քննությանը ներկայացնելու համար, «որպեսզի առաքելական հաւանութեան կնիքով օժտուի եւ Հռոմէական եկեղեցուն միացած հայերն էլ առանց մոլորութեան վտանգի կարենան կարդալ»³⁷:

³³ Տե՛ս Կ. Տէր-Մկրտչեան, «Աստուածաշունչի նոր հրատարակութիւնը», Արարատ, 1902, ԺԱ-ԺԲ, էջ 1070-1071:

³⁴ «Աստուածաշունչ իւր՝ ըստ իմաստիցն ձեւացաւ խառնարան այլ եւ այլ թարգմանութեանց՝ հելլենականին եւ լատինականին. իսկ ըստ քերթողական արուեստին՝ խառնաձայնութիւն նախնի հայկական վայելչաբանութեան՝ ընդ նորահնար օտարալուր բարբառոյ»: **Նույն տեղում**, էջ 8:

³⁵ Այդումանդերձ, լվովահայ կաթոլիկ համայնքի հոգևոր ղեկավարները ֆինադատաբար ընդունեցին նրա Աստվածաշունչը:

³⁶ «Հավատո տարածման» (լատ. *De Propaganda fide*) ժողովը հիմնադրվել է 1622 թ. Հռոմի Գրիգոր ԺԵ. Պապի կողմից՝ կաթոլիկ հավատքը փարոզելու նպատակով:

³⁷ Archivio della Propaganda Fide, Rome, *Scritture referite nei S. Congressi*, Vol. 419. fol. 315. Հմմտ. Ա. Սարուխան, *Հոլլանդան և հայերը ԺՁ-ԺԹ դարերում*, էջ 81-82:

Ուշագրավ է Ամստերդամում 1668 թ. նոյեմբերի 15-ին գրված Ոսկանի լատիներեն նամակը³⁸ Կղեմես Թ. Քահանայապետին: Ոսկանը, «խոնարհված նրա երանելի ոտքերի առջև», Պապին տեղեկացնում էր Ամստերդամում իրականացրած Աստվածաշնչի առաջին տպագրության մասին. «Հոգացի՞ որքան հնարավոր է, անսխալ լինեն օրինակները՝ ի փառս մեծն Աստծու, ի տարածումն Կաթողիկե եկեղեցու և հօգուտ մեր Հայկազյան ազգին: Սրանցից մի օրինակ՝ որպես հիշատակ իմ մեծագույն հնազանդության և հպատակության ու հարգանքի հոժարության, և՛ ցանկացա, և՛ պարտք համարեցի խոնարհաբար ուղարկել ու նվիրել Ձերդ Սրբությանը՝ մեղմաձայն աղերսելով, որ ինձ՝ եպիսկոպոսների մեջ հետինիս, և իմ հայ ազգիս՝ ճշված թուրքերի ծառայության լծի տակ, արժանացնես Քո ողորմածությանն ու շնորհներին»³⁹ ... Ապա նույն քահանայապետին գրած 1669 թ. հունվարի 1-ի նամակում⁴⁰, ավելի շատ մեծարանքի խոսքեր շռայլելով, երախտագիտություն է հայտնում պապին, որ «մինչ Պետրոսի Գահից՝ Ձերդ ամենաբարձր դիտանոցից, դիտում ես աշխարհի ծագերը, իմ կարիքներն էլ տեսար և օգնեցիր ինձ, որ Ամստերդամում ինքս ինձ նվիրել էի գրին ու գրականությանը»: Ապա Ոսկանն իր հնազանդությունն է հայտնում ինչպես Հռոմի պապի գերագահությանը՝ նրան անվանելով «տիեզերական Հովիւ ... որ փոխանորդն է Հովիվների Իշխանի...», այնպես էլ՝ Քաղկեդոնի ժողովի վճիռներին ու հավատքին՝ դատապարտելով «եվտիքեսի ամբարիշտ վարդապետությունն ու Դիոսկորոսի սրբապիղծ արարքները»:

Ոսկան երևանցին նպատակ ուներ իր տպագրած Աստվածաշնչի տարածման միջոցով հայ գրի հետ կապել հայկական բաժանված գաղթավայրերում ձուլման ենթակա մեծաթիվ դավանափող հայերին: Սակայն այն չէր կարող տպագրվել Վատիկանի Ուրբանյան տպարանում ոչ միայն դավանաբանական գրաքննության, այլև հայերեն այդպիսի մի բարդ բնագրի հետ կապված խմբագրական, սրբագրական և տպագրական հնարավորությունների պակասի պատճառով⁴¹: Իսկ Լվովի քարոզիչները ատելությանմբ էին լցված Ոսկանի գործունեության հանդեպ, անգամ նրան արգելեցին որևէ գիրք վաճառել, «քանզի էին ի մատենին բանք բազումք անպատշաճք զլատինացուց և զհոռվմէական հաւատոց, այլև գովութիւնք ուռուցիկք վասն այլադաւան Հայոց»⁴²:

³⁸ Լատիներեն բնագիրն ու հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Պօղոս Անանեան, «Ոսկան վարդապետի նամականին», *Բազմավէպ*, 1966, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 294-295:

³⁹ **Նույն տեղում**, էջ 295: Արևմտահայերեն մեջբերումը ներկայացրել ենք արևելահայերեն փոխադրությամբ:

⁴⁰ Լատիներեն բնագիրն ու հայերեն թարգմանությունը տե՛ս **նույն տեղում**, էջ 295-296:

⁴¹ **Տե՛ս Ռ. Իշխանյան**, «Ոսկանյան տպարանը և նրա հրատարակած Աստվածաշունչը», էջ 138:

⁴² *Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռովմայ*, Պետերբուրգ, 1884, էջ 215-216:

Անգամ բողոքական ազատամիտ, այսպես կոչված «հերետիկոսական» Հռոմեացիները Ոսկանը տպագրեց ոչ թե Աստվածաշնչի դասական բնագիրը, այլ Վուլգատային հարմարեցված տարբերակը, քանզի այստեղ էլ նա հանգիստ չէր կարող գտնել լատին գրաքննիչների սպառնալիքներից:

«Հավատո տարածման» ժողովի նախագահին 1670 թ. նոյեմբերի 17-ին իր հղած իտալերեն նամակում⁴³ նա առիթը բաց չի թողնում գովերգելու Կաթոլիկ եկեղեցին, ինչի հետևանքով հալածվել է ոչ միայն հայոց կաթոլիկոսից, եպիսկոպոսներից, անգամ իր արյունակիցներից, և, տեղից տեղ փախչելով, հասել է Հռոմ, որտեղ չհաջողելով իրականացնել տպագրությունը՝ մեկնել է Ամստերդամ: Թեև իր կարողացածի շահով Աստվածաշունչը վերածնել է Վուլգատայի համաձայն, սակայն Հնգամատյանին ու պատմական գրքերին հասնելով՝ քաջություն չի ունեցել դրանք ևս փոփոխել: Իսկ տպագրական ծախսերը հոգում էր պարտքերի գնով⁴⁴: Մարգարեական գրքերում Վուլգատայից տարբերությունները քիչ էին, ուստի դրանք բոլորը, Նոր կտակարանի հետ միասին, Ոսկանն ուղղել է և հարմարեցրել Վուլգատային՝ որոշ գրքեր նորովի թարգմանելով:

Նամակում նշում է, որ վախենալով, թե իրեն փոխարինելու համար հայոց կաթոլիկոսն ուրիշ վարդապետ կուղարկի Ամստերդամ, տպարանը տեղափոխում է կաթոլիկ երկիր՝ որպես ավելի ապահով մի վայր: Հասնում է Փարիզ և, գտնելով Լյուդովիկոս ԺԴ. թագավորի բարեհաճությունը, ցանկանում է այդտեղ շարունակել իր գործը: Սակայն Վատիկանի ժողովի հրավերով տեղափոխվում է Լիվոռնո: Այստեղ էլ զրկանքներ է կրում, իսկ ապրուստը հոգում է պարտքերով, որոնք պիտի մարեր մաքսատանն ի պահ տված 20 օրինակ Աստվածաշնչի վաճառքի եկամուտով, սակայն հավատաքննության ժողովի Լիվոռնոյի տեղապահը հափշտակում է այդ գրքերը՝ այն պատրվակով, թե այնտեղ կան պարականոն գրքեր: Ոսկանի համար այս պատճառաբանությունն անհասկանալի էր, քանի որ լատինական հին Աստվածաշնչերի մեջ նույնպես պատահում են ոչ կանոնական գրքեր: «Եթե գրաքննության արգելքն այն բանի համար է, որ հայերեն Աստվածաշունչը տարբերվում է Վուլգատայից, ապա «Յոթանասնից» թարգմանությունն էլ է տարբերվում Ս. Հերոնիմոսի թարգմանությունից, ինչպես մյուս բոլոր թարգմանությունները՝ եբրայականը, հունականը, քաղղեականը, որոնք ունեն տարբերակներ. և սակայն դրանցից ոչ մեկի վրա արգելք դրված չէ»⁴⁵:

Սակայն կա մի առեղծվածային հանգամանք: Խոսքը Ոսկանյան Աստվա-

⁴³ Իտալերեն բնագիրն ու հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Պ. Անանեան, «Ոսկան վարդապետի նամականի», էջ 299-301:

⁴⁴ Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, էջ 471:

⁴⁵ Պ. Անանեան, «Ոսկան վարդապետի նամականի», էջ 301:

ծառնչի մեկից ավելի տպագրությունների մասին է: Մեզ հայտնի Աստվածաշունչը բաղկացած է 8 չհամարակալված, 628 (ոիր), 834 (պլդ) էջերից՝ երկսյուն զույգ էջակալութչամբ, տառային և թվային համարներով: Անհասկանալի պատճառով առաջին էջակալութչունն սկսվում է Հին կտակարանի Ծննդոց գրքով և ավարտվում Երրորդ Մակաբայեցիների գրքով (1-628 էջեր), որն, ի դեպ, բացակայում է լատինական Վուլգատայի կանոնից⁴⁶, իսկ երկրորդ էջակալութչունն սկսվում է Հին կտակարանի Հոբի գրքով և ավարտվում Նոր կտակարանով, նրան կից «Յաւելուած»-ով, ցանկերով և «Յիշատակարան»-ով (1-834 էջեր): Յուրաքանչյուր էջակալութչուն ունի առանձին մամուլանիշեր՝ աչ էջերի երկրորդ սյունակի տակ: Մեկ մամուլը 4 թերթ կամ 8 էջ է: Ողջ գրքում նոր մամուլի սկզբում աչ էջի ձախ սյունակի ներքևում գրվում է մամուլի հերթական համարը, իսկ աչ էջի աչ սյունակի ներքևում այդ թվի տառային համարժեքը: Միայն առաջին էջակալութչան առաջին և երկրորդ մամուլներում մամուլների թվահամարը և հայկական տառը գրված են կողք կողքի:

Բացի այս տարբերակից՝ Ոսկանը հրատարակութչան է պատրաստել մեկ այլ բնագիր՝ բաղկացած 8 չհամարակալված, 628 (ոիր), 808 (պլ) էջերից: Այս տարբերութչան մասին առաջինը նկատել է դրամագետ Փոլ Զավեն Պտուկյանը⁴⁷: Համեմատելով իր ունեցած երկու Ոսկանյան Աստվածաշունչ գրքերը՝ նա պարզել է, որ մեկը մյուսից պակաս է 26 էջով: Հավանաբար չկարողանալով գտնել հարցի պատասխանը՝ նա մանրաժապավենի վրա պատճենել է իր մոտի «պակասավոր» օրինակը և ուղարկել Հանրային գրադարանի (ներկայումս՝ ՀԱԳ) Հայ գրքի մատենագիտութչան բաժին՝ ուսումնասիրելու համար⁴⁸: Հայ հնատիպ գրքի մասնագետներ Նինել Ոսկանյանի և Քնարիկ Կորկոտյանի մի հոդվածում⁴⁹ ներկայացված են երկու տարբերակի՝ առաջին հայացքից աչքի զարնող տարբերութչունները՝ երկրորդ էջակալութչան 719-րդ էջից սկսած բովանդակային և «Յիշատակարան»-ի վերջին էջի բնագրային որոշ անհամաձայնութչուններ (կցված են այդ էջերի լուսապատճենները): Մենք նկատել ենք նաև այլ տարբերութչուններ:

⁴⁶ Աստվածաշնչի հայկական կանոնում Ա., Բ., Գ. Մակաբայեցիների գրքերը, ինչպես նաև Ա. Եզրասի, Հուդիթի, Տոբիթի, Սողոմոնի Իմաստության, Սիրաբի և Թուլթ Բարուբի գրքերը համարվում են երկրորդականոն:

⁴⁷ 2000 թ. Պտուկյանն իր հազվագյուտ մետաղադրամների և անձնական գրադարանի, այդ թվում՝ հնատիպ գրքերի հավաքածուն նվիրաբերել է Ամերիկայի հայկական թանգարանին, տե՛ս “Donation of Bedoukian Coin and Library Collection”, <https://www.armenianmuseum.org/history/> (ստ 08.09.2017): Թանգարանի հասցեն է՝ **Armenian Museum of America**: 65 Main Street, Watertown, MA 02472, USA:

⁴⁸ 1666 թ. Ոսկանյան Աստվածաշնչի երկրորդ տարբերակի մանրաժապավենը կրում է № 005411 արտադրական համարը և 467 ԱՀ գրադարանային գրանցահամարը:

⁴⁹ Տե՛ս Ք. Կորկոտյան, Ն. Ոսկանյան, «Հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունը և նրա տարբերակը», էջ 168-175:

Նկ. 1
Հայաստանի ազգային գրադարանի օրինակը

Նկ. 2

Երուսաղեմի Կյուպենկյան Մատենադարանի օրինակը

Պակասավոր այդ էջերը վերաբերում են Նոր կտակարանի հավելվածին, որտեղից գգուշորեն դուրս են թողնված «Աղօթք Մանասէի արքայի Յուզայի» և «Գիրք Եզրասայ չորրորդ» հատվածները՝ վերցված Վուլգատայի հավելվածից, քանի որ պարականոն գրքեր են: Գ. Եզրասի գրքի մասին Ոսկանը վկայում է, որ այն մեր Աստվածաշնչում գոյություն չունի, միայն Սաղմոսավանքի որոշ ձեռագրերում՝ ծայրաքաղ արված, ուստի ցանկերի հետ մեկտեղ այն ևս թարգմանել է լատիներենից և ներմուծել Աստվածաշնչում, նաև նշում, որ լատիներենի մոտ այս գիրքը համաձայնություն չունի լատին կանոնի հետ⁵⁰: Ուս-

⁵⁰ Աստուածաշունչ, «Առ ընթերցող», տպագր. Ոսկան երևանցու, էջ 832 (նույնի երկրորդ տպագրության էջ 806), նաև «Առ ընթերցող», էջմիածին, 1966, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 12:

տի Վուլգատայում այն դարձյալ դրված է Աստվածաշնչի հավելվածում Գ. Եգրասի⁵¹ գրքի հետ:

«Պակասավոր» այս Աստվածաշունչը չունի էջակալման խախտում: Ոսկանը ոչ թե տպված Աստվածաշնչից պոկել-հանել է Մանասեի աղոթքն ու Գ. Եգրասի գիրքը, այլ նախապես պահած լինելով իր տպած Աստվածաշնչի շարվածքը՝ գաղտնաբար դուրս է թողել հիշյալ երկու պարականոն գրքերը և փոխել էջակալումը: Թերևս Ոսկանը ցանկացել է ձեռքագատվել լատինամոլի հավանական պիտակից՝ Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետական կենտրոններին ու հայաշատ համայնքներին տրամադրելով հայկական կանոնի համաձայն տպված Աստվածաշունչ: Իսկ առաջին տպագրությամբ փորձել էր շահել Լատին եկեղեցու և կաթոլիկ համայնքների բարեհաճությունը:

Այս փոփոխությունն այսօր էլ հայ հնատիպ գրքի շատ ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս է մնացել և տեղ չի գտել մատենագիտական որևէ ցանկում՝ իբրև առանձին տպագրություն, քանի որ նրանց հասու չի եղել երկրորդ տարբերակի բնօրինակը: Մինչդեռ երկարատև պրպտումների շնորհիվ կարողացանք վեց գրադարանում գտնել Ոսկանյան Աստվածաշնչի երկրորդ տարբերակի՝ առաջին տպագրությունից տարբերվող ամբողջական կամ թերի օրինակներ⁵², որոնք բավարար հիմք են առանձին նկարագրությամբ այն ընդգրկելու մատենագիտական ցանկերում:

Հայաստանի որևէ գրադարանում չգտանք Ոսկանյան Աստվածաշնչի երկրորդ տարբերակի տպագիր (կամ գեթ թվայնացված) ամբողջական օրինակ: Մեզ հաջողվեց պարզել, որ երկրորդ տարբերակի՝ Զ. Պտուկյանի հավաքածուի նմուշը, ի թիվս նրա հավաքածուի մյուս կտորների, պահվում է Բոստոնին մերձակա Ուոթերթաունի հայկական թանգարանում, որտեղ առկա է հինգ Ոսկանյան Աստվածաշունչ⁵³: Ոսկանյան Աստվածաշնչի երկրորդ տարբերակի տպա-

⁵¹ Լատինաց Գ. Եգրասի պարականոն գիրքը հայկական կանոնում Ա. Եգրասի երկրորդականոն գիրքն է:

⁵² Երկրորդ տարբերակի օրինակները բացահայտելու նպատակով Հայաստանի և արտերկրի գրադարան-մատենադարաններում «առ աչօք» (լատ. *de visu*) կամ նամակագրական կապով և խնդրո առարկա էջերի լուսանկարների փոխանակմամբ ուսումնասիրվել են հարյուրի հասնող Ոսկանյան Աստվածաշունչ գրքեր, իսկ այլ գրադարաններում ուսումնասիրությունը թողել ենք մոտ ապագային: Հանրային և անձնական գրադարաններում, նաև թանգարաններում Ոսկանյան Աստվածաշնչի առկայության մասին տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, էջ 50:

⁵³ «Bedoukian Hall» սահմում ցուցադրվող Պտուկյանի օրինակի տիտղոսաթերթին կա ձեռագիր մակագրություն՝ «յիշ[ա]տ[ա]կ[ե] ի դոտն ս[ու]ր յ[ա]կ[ո]բայ Ե[րուսաղե]մ», իսկ վերևի մասում համարակալված է «-17-»: Տիտղոսաթերթն ունի նաև կնիք. «Յիշատակ ... Մրբոց Յակովբեանց ... 1687», նաև անընթեռնելի բառեր: Ըստ այդմ՝ սույն օրինակը Ամստերդամից հասել է Երուսաղեմ, պահվել Մրբոց Հակոբյանց վանքում, ապա անհայտ ուղիներով հանգրվանել Պտուկյանի հավաքածուում: Տե՛ս նաև Special Collections - Early printings, <https://www.armenianmuseum.org/library/> (ստ 17.09.2017):

գիր մյուս օրինակը պահվում է Սրբոց Հակոբյանց վանքի Կյուլպենկյան մատենադարանում: Մեզ հաջողվեց պարզել, որ այդ տարբերակի մեկական օրինակ կա Երևանի, Էջմիածնի, Երուսաղեմի, Նոր Զուղայի և Վենետիկի հայկական մատենադարաններում⁵⁴, ընդ որում Երևանի, Էջմիածնի ու Նոր Զուղայի օրինակները սկզբից կամ վերջից թերի են: Մինչ օրս հնարավոր չեղավ ճշտել այդ տարբերակի առկայությունը Զմմառի Արծիվյան հայ կաթողիկե միաբանության մատենադարանում:

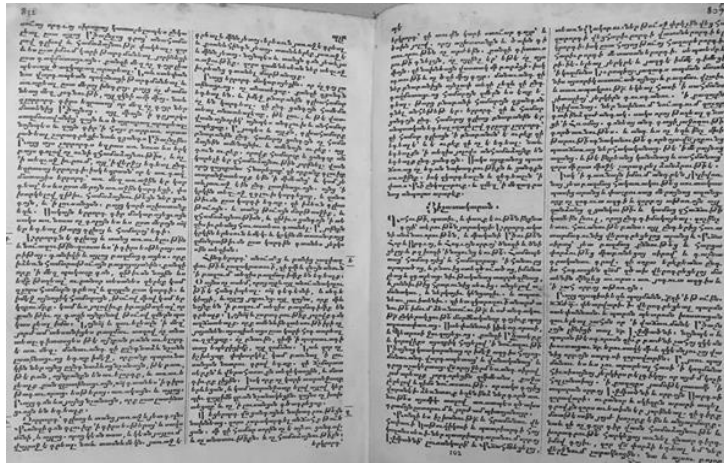
Աստվածաշնչի առաջին մեծաքանակ տպագրության համեմատ երկրորդն այնքան սակավաթիվ է եղել, որ հետքերն այսօր հազիվ են նշմարվում: Քիչ տպաքանակի պատճառներից մեկն այն էր, որ այն հույժ գաղտնի պայմաններում էր կատարվել, և օրինակներ են նվիրաբերվել միայն հատուկենտ երևելի անձանց (կաթողիկոս, պատրիարք) ու Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետական Աթոռներին: Սակայն ուսումնասիրության է կարոտ՝ արդյո՞ք Ոսկանը երկրորդ խմբագրության մեջ հարազատ է մնացել սահակ-մեսրոպյան թարգմանության բնագրին, թե՞ պահպանել է Աստվածաշնչի առաջին խմբագրության լատինացված տարբերակը՝ միայն հանելով Մանասեի աղոթքն ու Դ. Եզրասի գիրքը:

Առաջին տպագրության օրինակների «Յիշատակարան»-ում երկրորդի «Յիշատակարան»-ի համեմատ կան բնագրային տարբերություններ (տե՛ս ստորև ցանկերը): Մեզ հաջողվել է պարզել, որ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում պահվող 22 Ա79 գույքահամարով և Ա/872 դասիչով Աստվածաշունչը վերջանում է 832 (պլբ) էջով («Յիշատակարան»-ի 833-րդ և 834-րդ էջերը բացակայում են), որին կցված են Աստվածաշնչի երկրորդ տարբերակի մեկ այլ օրինակի «Յիշատակարան»-ի 807 (պէ) և 808 (պը) էջերը:

Նույն իրավիճակն է Օքսֆորդի համալսարանի Կինքոլնի քոլեջի գրադարանում պահվող K.9.34 դասիչով և N12079402 գծիկավոր կողով օրինակում⁵⁵: Այս երկրորդ տարբերակի «Յիշատակարան»-ի, ինչպես նաև Վենետիկում պահվող երկրորդ տարբերակի «Յիշատակարան»-ի 808-րդ էջում չկան բնագրային այն տարբերությունները, որոնք առկա են երկրորդ տարբերակի այլ օրինակների (Երևանի Մատենադարան, Ուոթերթաուն, Երուսաղեմ) «Յիշատակարան»-ների 808-րդ էջում, այլ նույն տեքստն է, որն առկա է Ոսկանյան Աստվածաշնչի առաջին տարբերակի «Յիշատակարան»-ներում:

⁵⁴ Չկա Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի «Օրմանյան» գրադարանում, Վիեննայի Մխիթարյան հայկական մատենադարանում և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի թանգարանում:

⁵⁵ Տե՛ս Բողլեյան գրադարանի կայքէջում՝ [Bible in Armenian](http://solo.bodleian.ox.ac.uk), <http://solo.bodleian.ox.ac.uk> (ստ 17.09.2017):

Նկ. 3
ՕՖսֆորդի համալսարանի Լինկոլնի փոլեյի օրինակը

Վ. Ե. Բ. Ք.
Վենետիկի Սբ. Դազարի Մատենադարանի օրինակը

Նկ. 5

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի օրինակը

Ավելի ուշ՝ 1705 թ. Կ. Պոլսում տպագրվեց հայերեն Աստվածաշունչ՝ նույն-
 նույնությամբ վերարտադրելով ոսկանյան առաջին հրատարակությունը. «...Ի
 յօրինակս հնոյ տպեցեալ լուսաւորեալ հոգի Ոսկան վարդապետի՝ յար եւ նման,
 ո՛չ աւելի եւ ո՛չ նուազ, սակայն մանր գրով...»⁵⁶: 1733 թ. Մխիթար Սեբաստա-
 ցին Վենետիկում իրականացրեց Աստվածաշնչի երրորդ տպագրությունը՝

⁵⁶ Աստվածաշունչ, տպագր. Պետրոս Կաղինացու, Կ. Պոլիս, 1705-1707, էջ 647՝ «Յիշատա-
 կարան»:

«որոշ բարեփոխումներով, բնագրական դիտողություններով, որոնք նշված են լուսանցներում, և բնագրում կատարված սրբագրություններով»⁵⁷, ինչպես բացատրված է «Յիշատակարան»-ում⁵⁸: Մխիթարն Աստվածաշնչում ներառել է Մանասեի աղոթքը և Չորրորդ եզրասի պարականոն գրքերը, սակայն ծանոթագրել⁵⁹: Հովհաննես Զոհրապյանի աշխատասիրությունում 1805 թ. Վենետիկում տպագրվեց մեկ այլ հայերեն Աստվածաշունչ, որը բովանդակում է հայկական կանոնի Հին և Նոր կտակարանների գրքերը՝ «բացառությամբ Միրաքի, որ հրատարակիչը համարել է կանոնից դուրս՝ ձեռքի տակ չունենալով նրա հնագույն և ընտիր թարգմանության որևէ նմուշ»⁶⁰: Իսկ «Յաւելուած Աստուածաշունչ մատենիս» բաժնում ծանոթագրությունը⁶¹ գետեղել է մի շարք արտականոն գրքեր, որոնց թվում են Մանասեի աղոթքը և «Եզր երրորդ» գիրքը: 1817 թ. Մանկտ-Պետերբուրգում լույս տեսավ հաջորդ հայերեն Աստվածաշունչը, որը կրկնում է Մխիթար Աբբահոր հրատարակությունը⁶² անգամ ներառելով վերջինիս հավելվածի երկու պարականոն գիրքը՝ «Աղօթք Մանասէի արքայի» և «Գիրք եզրասայ չորրորդ»⁶³: 1817 թ. Հնդկաստանում հրատարակվեց Աստվածաշունչ, որը կրկին հետևում էր 1733 թ. Վենետիկի Աստվածաշնչին, սակայն առաջին անգամ այստեղ բացակայում են Մանասեի Աղոթքն ու Չորրորդ եզրասի ոչ կանոնական գրքերը⁶⁴:

Սակայն սույն երկրորդ խմբագրության հետ ունեցած տարբերությունը երկու պարականոն գրքի բացակայությամբ չի ավարտվում: Պտուկյանի ուղարկած մանրաժապավենը⁶⁵ միաժամանակ համեմատել ենք ՀԱԳ-ում պահ-

⁵⁷ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն Ե-ժԺ դդ, հտ. Բ, Երևան, 1976, էջ 368:

⁵⁸ Աստուածաշունչ, հրատ. Մխիթար Աբբաստացու, Վենետիկ, 1733, էջ 1271-1279 «Բան առ ընթերցողս. և Յիշատակարան մատենիս»:

⁵⁹ «Եւ աստ գիտելի է. զի ի սմին յիշեցեալ երրորդ եզրասն՝ որ ընդ չորրորդին արտաքոյ կանոնական գրոց դնիլ ասի՝ ՚ի մեզ է առաջին եզրաս», նույն տեղում, էջ 1170:

⁶⁰ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն Ե-ժԺ դդ, էջ 369:

⁶¹ Ըստ որի՝ իր գետեղած Երրորդ եզրասի գիրքը, որը լատինական ավանդության մեջ համարվում է Չորրորդ եզրասի գիրքը, անհայտ անձի թարգմանություն է, որը գրեթե նմանություն չունի միևնույն գրքի ոսկանյան թարգմանության հետ: Ուստի այդ երկու թարգմանության միջև նկատելով բնագրային ու կառուցվածքային մեծ թվով զանազանություններ՝ Զոհրապյանն այն գետեղել է հավելվածում՝ Ոսկանի թարգմանած Չորրորդ եզրասի գրքի փոխարեն: Տե՛ս Աստուածաշունչ, «Նախաբանութիւն առ վերձանօղս» («Հանգամանք գրչագիր օրինակաց, և ոսկանեան տպագրութեան»), հրատ. Յովհաննէս Զոհրապեանի, Վենետիկ, 1805, էջ 2 (837), 13-25 (849-861):

⁶² Տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն Ե-ժԺ դդ, էջ 374:

⁶³ Տե՛ս Աստուածաշունչ, տպագր. Յովսէփ Յովհաննիսեանի, ՍանկտՊետերբուրգ, 1817, էջ 1101-1126:

⁶⁴ Նույն տեղում: Հմմտ. Աստուածաշունչ, Կալկաթա «ի գիլաւաղաւն Սիրամիութ», 1817, էջ 1307:

⁶⁵ Պտուկյանի ուղարկած մանրաժապավենն ուսումնասիրելիս դեռևս տեղյակ չէինք Ոսկանյան Աստվածաշնչի երկրորդ տարբերակի որևէ օրինակի գտնվելու վայրին, և դրանց

վող Ոսկանյան Աստվածաշնչի առաջին խմբագրության 12 օրինակի հետ, և ի հայտ են եկել մի շարք բնագրային և շարվածքի տարբերություններ ևս՝ ոչ միայն հիշատակարաններում⁶⁶, այլև տեքստերի⁶⁷, մամուլանիշերի⁶⁸, էջակալումների⁶⁹, վերնախորագրերի⁷⁰, մեծատառ-փոքրատառի⁷¹ մի շարք վրիպակներ և սրբագրումներ՝ ինչպես առաջին խմբագրության որոշ օրինակներում, այնպես էլ երկրորդ խմբագրության մանրաժապավենի օրինակում: Երբեմն էլ տարբեր էջերի լուսանցքերում հանդիպում են ձեռագրի նմանվող նշումներ, որոնք պարզաբանում են սուրբգրային տեքստերի որոշ դժվարիմաստ բառերի նշանակությունը⁷²: Այդ տարբերությունները ներկայացրել ենք աղյուսակների տեսքով:

Պտուկյանի մանրաժապավենում արձանագրված Ոսկանյան Աստվածաշունչը, առաջին տարբերակի նմանությամբ, ունի զույգ երկայուն էջակալում հայերեն տառերով և թվանշաններով կրկնակի համարակալմամբ (օրինակ՝ 805 – պե, 806 – պզ, ևն): Առաջին էջակալությունն սկսվում է Հին կտակարանի Ծննդոց գրքով և ավարտվում երրորդ Մակաբայեցիների գրքով (1-628 էջեր), իսկ երկրորդ էջակալությունն սկսվում է Հին կտակարանի Հոբի գրքով և ավարտվում Նոր կտակարանով, նրան կից «Յաւելուած»-ով, ցանկերով և «Յիշատակարան»-ով (1-808 էջեր): Նոր կտակարանի առաջին գիրքը՝ «Աւետարան ըստ Մատթէի», սկսվում է 431-րդ էջով: Բովանդակ Աստվածածունչը բաժանված է գլուխների, տների և համարների: Գլուխներն ու տները նշված են տառերով, իսկ համարները՝ թվերով: Աստվածաշնչային գրքերի վերնագրերը բերված են նաև եբրայերենով: Բոլոր էջերում կան վերնախորագրեր:

մասին իրագել դարձանք ավելի ուշ: Հետևաբար այն ուսումնասիրելու միակ հնարավորությունը մնում էր հիշյալ մանրաժապավենի առկայությունը ՀԱԳ-ում:

⁶⁶ Օրինակ՝ 808^բ էջի վերևից 16-րդ տողում գրված է «Երևանիցի», այլ ոչ թե՛ «Երևանեցի», ինչպես ՀԱԳ-ի օրինակներում:

⁶⁷ Օրինակ՝ Պտուկյանի օրինակի 390^բ էջի 7-րդ գլխի 8-րդ համարում *նկան* բառի **ն** տառը պոկվել է իր բառից և միացել *եփրեմ* բառին՝ «Եփրեմն կան», որի պատճառով 387-րդ էջում կատարվել է սրբագրություն՝ «նակիւ. եղև եփրեմ նկան շղար»: Իսկ ՀԱԳ-ի բոլոր օրինակներում 390^բ էջի 7-րդ գլխի 8-րդ համարում այդ սրբագրությունն արվել է սխալ տողի վրա նորը փակցնելով:

⁶⁸ Օրինակ՝ 139 էջի ներքևի ձախ մասում սխալմամբ նշված է 12 մամուլանիշ, ինչը չպետք է լիներ, մանավանդ որ այդ էջի ներքևի աջ մասում մամուլանիշը նշված է *ժը2*, որ նշանակում է, թե այն 18-րդ մամուլի 2-րդ թերթն է:

⁶⁹ Օրինակ՝ 96 էջի թվանշանային և տառային համարակալումների տեղերը փոխված են:

⁷⁰ Օրինակ՝ 517-518 էջերի վերնախորագրերում կա տառասխալ: Գրված է «Գիրք Տօբիթայ», պետք է լինի՝ «Գիրք Տօբիթայ»:

⁷¹ Օրինակ՝ 308 էջի «ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԳ ՍԱՄՈՒԻԼԻ» տողի վերջին ի-ն փոխառառ է:

⁷² Օրինակ՝ 327^բ էջի լուսանցքում կա ձեռագրի նմանվող նշում. «պատրուհակ որ է ոչխար»:

Տպագրված երկու՝ Պտուկյանի օրինակի 808 (երկրորդ տարբերակ) և ՀԱԳ-ի օրինակների 834 էջով (առաջին տարբերակ) ավարտվող տարբերակների մեր համեմատության արդյունքները ներկայացրել ենք աղյուսակների տեսքով, որոնցում Պտուկյանի մանրաժապավենում հանդիպող վրիպակներն առանձին համարակալված են, կողք-կողքի տեղադրված են ՀԱԳ-ի օրինակների համապատասխան հատվածներից դրանց տարբերությունները՝ «առկա չէ», կամ նմանությունները՝ «առկա է» նշումներով: Տարբերությունների դեպքում մեջբերված են նաև տարբերվող մասերի անհամապատասխանությունները՝ որպես ծանոթագրություն: Մնացած հատվածները, որտեղ Պտուկյանի օրինակում վրիպակներ չենք նկատել, հետևաբար և՛ չենք համեմատել ՀԱԳ-ի օրինակների հետ, աղյուսակներում վանդակները թողել ենք դատարկ:

**ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ Զ. ՊՏՈՒԿՅԱՆԻ «ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ»
ՄԱՆՐԱԺԱՊԱՎԵՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱԳ-Ի «ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ» 12
ՕՐԻՆԱԿՆԵՐՈՒՄ ՆԿԱՏՎԱԾ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

<p>1666 թ. Ոսկանյան Աստվածաշնչի երկրորդ տարբերակի մանրաժապավեն № 005411 (Զ. Պտուկյանի ուղարկած, ՀԱԳ-ում պահվող - Գրանցան. 467 ԱՀ)</p>	<p>1666 թ. Ոսկ. Աստվ.-շնչի՝ ՀԱԳ-ի օրինակներ՝ ա. Գույքահամ. 8770-57, Գրանցահամ. 1842 ԱՀ, բ. Գույքահամ. 28757-63, Գրանցահամ. 1849 ԱՀ¹, գ. Գույքահամ. 8769-57, Գրանցահամ. 1845 ԱՀ, դ. Գույքահամ. 19855-58, Գրանցահամ. 1848 ԱՀ, ե. Գույքահամ. 1347-50, Գրանցահամ. 1844 ԱՀ</p>
<p>1. Տխողոսաբերքին կա ձեռագիր մակագրություն². «յիշ[ա]տ[ա]կէ ի դուռն ս[ուր]բ յ[ա]կ[օ]բայ ե[րուսաղէ]մ», իսկ վերևի մասում համարակալված է՝ -17: Տխողոսաբերքն ունի նաև կնիք. «Յիշատակ ... Սրբոց Յակովբեանց... 1687»: Կնիքի արձանագրության մեջ կան անընթեռնելի բառեր:</p>	
<p>2. ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ ԱՌ ՎԵՀԱԳՈՅՆ... Այս խորագրի 2 էջը բացակայում է (գուցե պոկված է կամ նկարված չէ): Նախորդ էջում «ԲԱ» հիշագրի են է, որ վերաբերում է հաջորդ էջի վերնագրի «ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ» բառին:</p>	<p>ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ ԱՌ ՎԵՀԱԳՈՅՆ... Այս խորագրի 2 էջն առկա է:</p>
<p>3. ԿԱՐԳ ԳՐՈՅ ՀՆՈՅ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ցանկում պահպանված է «Եզրաս չորրորդ» գրքի վերնագիրը՝ բաղկացած 16 գլխից: Հավանաբար Ոսկանը մոռացել և ցանկից չի հանել այդ գրքի վերնագիրը, մինչդեռ «Եզրաս չորրորդ» գիրքը հանված է մանրաժապավենի տարբերակում: Ցանկում կա աստվածաշնչային գրքերի թվարկման հերթականության տարբերություն՝ Աստվածաշնչի գրքերի տեղադրման հետ համեմատ: Օրինակ՝ երրորդ եզրասի գիրքը</p>	

¹ Վերջից թերի օրինակ:

² Ձեռագրի նմանվող նշումներ կան նաև 253^բ, 255^բ, 269^բ, 292^ա, 296^ա, 306^ա, 308^ա, 373^բ, 382^ա, 383^բ, 387^բ, 388^ա, 480^ա, 508^ա, 554^ա, 556^ա և 610^ա էջերի լուսանկարում:

<p>ցանկում նախավերջինն է, իսկ Աստվածաշնչում այն դրված է <i>Երկրորդ եզրասից</i> հետո: Մակարայեցիների 3 գրքերը ցանկում մարգարեական գրքերից հետո են, իսկ Աստվածաշնչում՝ <i>Եսթերի</i> գրքից հետո: Ապա՝ <i>Գիրք Յորայ</i>:</p>	
<p>Առաջին էջակալություն 4. <i>Գիրք Ծննդոց</i> / էջ 1-56, գլ. Ա-Ծ³: 1 էջի լուսանցում կա կյուր կնիք: 54-55 էջերը կրկնվում են⁴:</p>	
<p>5. <i>Գիրք Ելից</i> / էջ 56-101, գլ. Ա-Խ: 72-73 էջերը կրկնվում են: 96 էջի թվանշանային և տառային համարակալումների տեղերը փոխված են:</p>	<p>Ե՝ 72 էջի փխ գրված է 71 հբ, պետք է լինի՝ 72 հբ: Ա., բ., գ.՝ առկա է, դ., ե՝ առկա չէ:</p>
<p>6. <i>Ղեկավար</i> / էջ 102-132, գլ. Ա-Իէ: 103 էջի վերնախորագրում գրված է. «Գիրք Ղևտական», մնացյալ էջերում՝ «Գիրք Ղևտական»: 110-111 էջերը կրկնվում են:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե՝ առկա է:</p>
<p>7. <i>Գիրք Թոնոց</i> / էջ 133-176, գլ. Ա-ԼԶ: 139 էջի ներքին ձախ մասում սխալմամբ նշված է 12 մամուլանիշ, մինչդեռ էջի ներքևում աջից մամուլանիշը նշված է ժրՁ, այսինքն՝ այն 18-րդ մամուլի 2-րդ թերթն է:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ.՝ առկա չէ, ե՝ առկա է:</p>
<p>8. <i>Գիրք Բ. Օրենք</i> / էջ 177-214, գլ. Ա-ԼԴ: 201 էջի ներքին մասում մամուլանիշերը սխալ են գրված: 25 իե-ի փոխարեն պետք է լինեն 26 իգ:</p>	<p>Ա., բ., ե՝ առկա չէ, գ., դ.՝ առկա է:</p>
<p>9. <i>Գիրք Յեսուս</i> / էջ 215-242, գլ. Ա-ԻԿ: 234-235 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>10. <i>ԳԱՏԱԽՈՐԱՅ</i> / էջ 243-269, գլ. Ա-ԻԱ: 258-259, 266-267 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>11. <i>Գիրք Հոնոթայ</i> / էջ 269-272, գլ. Ա-Դ:</p>	

³ Ծննդոց գրքի գլուխների անվանումները տրված են ոչ թե տառերով, այլ բառերով՝ «Առաջներորդ»-ից մինչև «Յիսներորդ», իսկ մնացյալ գրքերինը՝ տրված են հայկական տառերով (օրինակ՝ Բ., ԻԿ. և այլն), իսկ առաջին գլխինը մեկ բառով է (Առաջներորդ): Առաջին էջակալության էջերի՝ տառերով համարակալումն սկսվում է 9-րդ էջից: Միօրինակության համար համեմատական ցանկերում բերել ենք տառային անվանումները:

⁴ Մանրաժապավենում Աստվածաշնչի կրկնվող էջերը հավանաբար արդյունք են կրկնակի, երբեմն էլ՝ եռակի լուսանկարման, մինչդեռ Ոսկանյան Աստվածաշնչի «պակասավոր» տարբերակի տպագիր մեկ այլ օրինակում (Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թերի օրինակ. սկսվում է երկրորդ էջակալության էջ 1-ից) էջերի կրկնություն չկա:

<p>12. ԳԻՐՔ Ա. ՍԱՄՈՒԻԼԻ (Ա. ԹԱԳԱՒՈՐՈՒ-ԹԵԱՆՅ) / էջ 273-308, գլ. Ա-ԼԱ: 280^ա էջի լուսանցքում՝ անհայտ նշումներ: 284-285 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>13. ԳԻՐՔ Բ. ՍԱՄՈՒԻԼԻ (Ա. ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ) / էջ 308-336, գլ. Ա-ԻԿ: 308 էջի «ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԿ ՍԱՄՈՒԻԼԻ» տողի վերջին ի-ն փոքրատառ է: 308-309, 310-311, 322-323 էջերը կրկնվում են: 327^բ էջի լուսանցքում կա ձեռագրի նմանվող նշում. «պատրուհակ որ է ոչխար»⁵:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա չէ: Բոլոր տառերը մեծատառ են:</p>
<p>14. ԳԻՐՔ Գ. ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ / էջ 337-371, գլ. Ա-ԻԲ: 362-363 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>15. ԳԻՐՔ Դ. ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ / էջ 371-401, գլ. Ա-ԻԵ: 372^բ էջի աջ մասում գրված է յճՉ յճԲ-ի փոխարեն, այսինքն՝ տառային համարժեքում բ-ն փոխարինված է 2-ով: 372-373 էջերը կրկնվում են երկիցս: 374-375, 396-397 էջերը կրկնվում են:</p>	<p>Ա., բ., գ., ե.՝ առկա է, դ.՝ առկա չէ:</p>
<p>16. ԳԻՐՔ ԱՌԱՋՆԵՐՈՐԿ ՄՆԱՅՈՐԿԱՅ / էջ 402-431, գլ. Ա-ԻԹ: 410-411 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>17. ԳԻՐՔ Բ. ՄՆԱՅՈՐԿԱՅ / էջ 431-467, գլ. Ա-ԼԶ: 444-445, 454-455 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>18. ԳԻՐՔ Ա. ԵԶՐԱՍԱՅ / էջ 468-486, գլ. Ա-Թ:</p>	
<p>19. ԳԻՐՔ Բ. ԵԶՐԱՍԱՅ / էջ 486-496, գլ. Ա-Ժ:</p>	
<p>20. ԳԻՐՔ ՆԷՆՄԵԱՅ (Գ. ԵԶՐԱՍԱՅ) / էջ 497-511, գլ. Ա-ԺԳ: 501 էջի վերնախորագիրը՝ «Գիրք Երրորդ Եզրասայ»⁶: 510-511 էջերը կրկնվում են:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա չէ, 501 էջի վերնախորագիրը՝ «Գիրք ՆԷՆՄԱՅ»:</p>

⁵ Այսինքն՝ ընթերցողը, բնագրում հանդիպելով անծանոթ և դժվարհասկանալի բառերի, լուսանցքում նշել է դրանց բացատրությունները:

⁶ Քանի որ Նեեմիայի գիրքը կոչվել է նաև Երրորդ Եզրասի գիրք, ապա ձախ էջի վերնախորագիրն է «Գիրք Նեեմայ», իսկ աջինը՝ «Գիրք Երրորդ Եզրասայ»: ՀԱԳ-ի որոշ օրինակներում այդ սկզբունքը խախտված է:

<p>21. <i>ԳԻՐՔ ՏՕՐԻԹԱՅ</i> / էջ 512-522, գլ. Ա-ԺԳ: 21^ա. 517-518 էջերի վերնախորագրերում կա տառասխալ՝ «Գիրք Տօրիդայ»՝ փոխ. «Գիրք Տօրիթայ»: 21^բ. 520^ա էջում կա վերնագրի վրիպակ՝ «ԺԼ. ԺԲ.» փոխ. «ԳԼ. ԺԲ.»:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է: Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է:</p>
<p>22. <i>ԳԻՐՔ ՅՈՒԴԻԹԱՅ</i> / էջ 523-539, գլ. Ա-ԺԶ: 522-523 էջերը կրկնվում են: 535^բ էջի վերնագրում տառասխալ կա՝ «ԺԼ. ԺԲ.» փոխ. «ԳԼ. ԺԲ.»:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է:</p>
<p>23. <i>ԳԻՐՔ ԵՍԹԵՐԱՅ</i> / էջ 540-552, գլ. ԺԱ-ԺԲ, Ա-Գ, ԺԳ, Դ, ԺԵ, Դ, ԺԳ-ԺԵ, Ե-Ը, ԺԶ, Ը-ԺԱ⁷: 540-541 էջերը կրկնվում են: 542 էջի համարը սխալմամբ գրված է 142:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է:</p>
<p>24. <i>ԳԻՐՔ Ա. ՄԱԿԱՔԱՅԵՅԻՈՅ</i> / էջ 552-588, գլ. Ա-ԺԶ: 550-551, 552-553 էջերը կրկնվում են: 565 էջի համարը սխալմամբ գրված է 465: 566-567 էջերը կրկնվում են երկիցս:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է:</p>
<p>25. <i>ԳԻՐՔ Բ. ՄԱԿԱՔԱՅԵՅԻՈՅ</i> / էջ 589-616, գլ. Ա-ԺԵ: 593^ա էջի ներքևի մասում մամուլանիշը սխալմամբ գրված է 45՝ փոխ. 75: 593 էջից հետո 584-593 էջերը կրկնվում են: 608-609, 612-613 էջերը կրկնվում են:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է: Բ.՝ 600-609 էջերի փոխաբեմ սխալմամբ բերված են 441-448 էջերի կրկնությունները:</p>
<p>26. <i>ԳԻՐՔ Գ. ՄԱԿԱՔԱՅԵՅԻՈՅ</i> / էջ 616-628, գլ. Ա⁸: 26^ա. 620 էջի թվային և տառային համարների տեղերը փոխված են: 626-627 էջերը կրկնվում են: 26^բ. 628 էջի վերնախորագրում կա վրիպակ՝ «Գիրք Երկրորդ Մակաբայեցոց» փոխ. «Գիրք Երրորդ Մակաբայեցոց»: 628 էջը կրկնվում է երկիցս:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է: Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է:</p>
<p>27. Առաջին էջակապությունն ավարտվում է 628 էջով:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ սոկա է:</p>

⁷ Հին Կտակարանի Եսթերի գրքի գլուխների համարակալումը խառն է, իսկ գլուխների համարները երբեմն կրկնվում են՝ տարբեր բովանդակությամբ:

⁸ Հին Կտակարանի Գ. Մակաբայեցիների գիրքը բաղկացած է մեկ գլխից՝ առանց տնատումների:

<p>Երկրորդ էջակալություն 28. ԳԻՐՔ ՅՈՒՐԱՅ / էջ 1-27, գլ. Ա-ԽԲ:</p>	
<p>29. ԳԻՐՔ ՍԱՂՄՈՍԱՅ / էջ 27-91, գլ. Ա-ՃԾ: 36-37, 66-67 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>30. ԳԻՐՔ ԱՌԱԿԱՅ / էջ 92-117, գլ. Ա-ՎԱ:</p>	
<p>31. ԳԻՐՔ ԺՈՂՈՎԹՂ (ԳԻՐՔ ԷԿԷՍԻԱՍՏԻԿԱՅ) / էջ 117-125, գլ. Ա-ԺԲ: 121 էջի վերնախորագրում կա վրիպակ՝ «Ֆկղ՝եսիաստիկեսայ», փոխ. «Ֆկղ՝եսիաստիկեսայ»:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա է:</p>
<p>32. ԳԻՐՔ ԵՐԳ ԵՐԳՈՅ / էջ 126-130, գլ. Ա-Ը: 127 էջի վերնախորագրում կա վրիպակ: Գրված է «Երգ Երկոց», պետք է լինի՝ «Երգ Երգոց»:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա է:</p>
<p>33. ԳԻՐՔ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ / էջ 130-145, գլ. Ա-ԺԹ:</p>	
<p>34. ԳԻՐՔ ՍԻՐԱՔԱՅ (ԷԿԷՍՏԻԿԱՅ) / էջ 146-188, գլ. Ա-ԾԱ: 152-153, 170-171 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>35. ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆ ԵՍԱՅԵԱՅ / էջ 189-240, գլ. Ա-ԿԶ: 206-207 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>36. ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՄԻԱՅԻ / էջ 241-298, գլ. Ա-ԾԲ: 255^ա էջում մամուլանիշը գրված է 33, իսկ 255^բ էջում՝ 1Գ (ճիշտ ձևով)⁹: 266-267 էջերը կրկնվում են:</p>	<p>Ա., բ., դ.՝ առկա է, գ., ե.՝ առկա չէ:</p>
<p>37. ՈՂԲ ԵՐԵՄԻԱՅԻ (ԹՐԷՆԻ) / էջ 299-304, գլ. Ա-Գ: 298 էջի տառային համարը սխալմամբ գրված է մղթ, իսկ 299 էջինը՝ մղը (տեղերով փոխված են): Աղօթք Սրբոյն Երեմիայի / էջ 305</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա է:</p>
<p>38. ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐՈՒՔԱՅ / էջ 305-312, գլ. Ա-Զ:</p>	

⁹ Մամուլանիշերի տեղերը փոխված են (ըստ համարակալման սկզբունքի՝ պետք է լինի նախ թիվը, ապա տառը), ուրեմն նոր շարվածք է, չնայած տեքստում շարվածքի տարբերություն չկա:

<p>39. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ԷԶԷԿԵԼԻ / էջ 313-365, գլ. Ա-ԽԸ: 320-321 էջերը կրկնվում են: 39^ա. 337^բ էջում հիշագրիրը՝ տերա 39^բ. 338^ա էջում գլուխ 24-ն ավարտվում է «Ի վերայ որդւոցն ամօնայ» տողով, որ շարունակությունը չէ նախորդ նախադասության: 39^գ. 342^ա էջում գլուխ 28-ն ավարտվում է «Ի վերայ եգիպտոսի և փարաւօնի թագաւորի եգիպտացոց» տողով. <i>եգիպտացոց</i> բառը սլոնական կենտրոնում է:</p>	<p>Ա., բ.՝ առկա չէ՝ տերազ, գ., դ., ե.՝ առկա է: Ա.՝ առկա չէ. «Ի վերայ որդւոցն ամօնայ» տողը շարունակությունն է նախորդ նախադասության: Բ., գ., դ., ե.՝ առկա է: Ա.՝ առկա չէ, «Ի վերայ եգիպտոսի և փարաւօնի թագաւորի եգիպտացոց» տողի <i>եգիպտացոց</i> բառը տողասկզբին է: Բ., գ., դ., ե.՝ առկա է:</p>
<p>40. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ԳԱՆԵՂԻ / էջ 366-387, գլ. Ա-ԺԳ: 376-377, 384-385 էջերը կրկնվում են: 40^ա. 371 էջի համարը սխալմամբ գրված է 571: 40^բ. 387 էջում զարդանկարի վերևի հոծ գիծն ընդհատված է և ավելացված «նակիր. եղև եփրեմ նկան շղար» սրբագրությունը¹⁰:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա չէ: Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա է:</p>
<p>41. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՈՎՍԵԱՅ / էջ 387-394, գլ. Ա-ԺԳ: 390^բ էջի 7-րդ գլխի 8-րդ համարում <i>նկան</i> բառի ն տառը պոկվել է իր բառից և միացել <i>եփրեմ</i> բառին՝ «եփրեմն կան», որին և վերաբերում է 387 էջի սրբագրությունը:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա չէ: 390^բ էջի 7-րդ գլխի 8-րդ համարում հիշյալ սրբագրությունն արվել է՝ սխալ տողի վրա նորը փակցնելով:</p>
<p>42. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎԵԼԵԱՅ / էջ 394-397, գլ. Ա-Գ:</p>	
<p>43. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ԱՄՈՎՍԱՅ / էջ 397-403, գլ. Ա-Թ: 402-403 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>44. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ԱԲԳԻՈՒ / էջ 403:</p>	
<p>45. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՅՕՆԱՆՈՒ / էջ 404-405, գլ. Ա-Դ:</p>	
<p>46. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՄԻՔԵԱՅ / էջ 406-410, գլ. Ա-Է: 406-407, 408-409 էջերը կրկնվում են:</p>	
<p>47. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՈՒՄԱՅ / էջ 410-412, գլ. Ա-Գ:</p>	

¹⁰ Սրբագրված հատվածը տե՛ս Մարգարէութիւնն Ովսեայ է. 8:

48. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ԱՄԲԱԿՈՒՄԱՅ / էջ 412-414, գլ. Ա-Գ:	
49. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՍՕՓՕՆԻԱՅ / էջ 414-416, գլ. Ա-Գ:	
50. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳԵԱՅ / էջ 417-418, գլ. Ա-Բ:	
51. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ԶԱՔԱՐԻԱՅ / էջ 418-426, գլ. Ա-ԺԳ	
52. ՄԱՐԳԱՐԷՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՂԱՔԻԱՅ / էջ 427-429, գլ. Ա-Գ:	Ա., Բ., Գ., Դ., Ե.՝ 427 էջի համարակալման մեջ կա վրիպակ՝ գրված է 227:
53. Կարգ եւ թիւ նորոց կտակարանաց ¹¹ : Հանդերձ գլխովք / էջ 429:	Ա., Գ., Դ., Ե.՝ առկա է, Բ.՝ էջը բացակայում է:
54. ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՏԹԷԻ / էջ 430-471, գլ. Ա-ԻԸ: 440-441, 444-445, 456-457 էջերը կրկնվում են:	
55. ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ / էջ 472-497, գլ. Ա-ԺԶ: 486-487, 490-491 էջերը կրկնվում են:	
56. ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՂՈՒԿԱՅ / էջ 498-538, գլ. Ա-ԻԳ: 510-511 էջերը կրկնվում են: 510 ^բ էջի 7-րդ գլխի 11-րդ համարում բացակայում է <i>անուն</i> բառը. «...ֆաղափ մի՛ որում էր նային...»: 511 էջի ներքում կա շարվածից դուրս սրբագրություն. «Եւ եղև ՚ի վաղին, երթայր ՚ի ֆաղափ մի՛ որում անուն էր նային, երթային» (Ղուկ. 7:11): Սույն մեջբերումը գլխիվար շրջված է ¹² : 512-513, 520-521 էջերը կրկնվում են:	Ա., Բ., Գ., Դ., Ե.՝ առկա չէ: 510 ^բ էջի 7-րդ գլխի 11-րդ համարում սրբագրությունն արվել է սխալ տողի վրա նորը փակցնելով:
57. ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՅՕՀԱՆՆՈՒ / էջ 539-568, գլ. Ա-ԻԱ: 538-539, 546-547 էջերը կրկնվում են:	
58. ԳՈՐԾՔ ԱՌԱՔԵԼՈՅ / էջ 569-604, գլ. Ա-ԻԸ: 592-593 էջերը կրկնվում են:	

¹¹ Մանրաժապավենի Նոր Կտակարանի գրքերի ցանկը (27 գիրք) չի տարբերվում ՀԱԳ-ի օրինակներից:

¹² Զ. Պտուկյանի օրինակում այդ սրբագրություններն արված են տող փակցնելու նույն սկզբունքով, սակայն՝ ուրիշ էջերում և անփոփոխ կերպով:

59. ԱՌ ՀՌՕՄԱՅԵՅԻՄՆ / էջ 605-618, գլ. Ա-ԺԶ:	
60. ԱՌ ԿՈՐՆԹԱՅԻՄՆ Ա. / էջ 618-631, գլ. Ա-ԺԶ:	
61. ԱՌ ԿՈՐՆԹԱՅԻՄՆ Բ. / էջ 631-640, գլ. Ա-ԺԳ: 631 էջում վերնագրի մեջ կա վրիպակ՝ <i>Կիրորդ</i> , փոխ. <i>Կրկրորդ</i> : 636-637 էջերը կրկնվում են:	Ա., Բ., Գ., Դ., Ե.՝ սակայ է:
62. ԱՌ ԳԱՂԱՏԱՅԻՄՆ / էջ 640-644, գլ. Ա-Զ:	
63. ԱՌ ԵՓԵՍԱՅԻՄՆ / էջ 645-649, գլ. Ա-Ձ:	
64. ԱՌ ՓԻԼԻՊՊԵՅԻՄՆ / էջ 649-652, գլ. Ա-Դ: 648-649 էջերը կրկնվում են:	
65. ԱՌ ԿՈՂՈՍԱՅԻՄՆ / էջ 652-655, գլ. Ա-Դ:	
66. ԱՌ ԹԵՍԱԿՈՆԿԵՅԻՄՆ Ա. / էջ 655-658, գլ. Ա-Ե:	
67. ԱՌ ԹԵՍԱԿՈՆԿԵՅԻՄՆ Բ. / էջ 658-660, գլ. Ա-Գ:	
68. ԱՌ ՏԻՄՈԹԷՈՍ Ա. / էջ 660-664, գլ. Ա-Զ:	
69. ԱՌ ՏԻՄՈԹԷՈՍ Բ. / էջ 664-666, գլ. Ա-Դ:	
70. ԱՌ ՏԻՏՈՍ / էջ 667-668, գլ. Ա-Գ:	
71. ԱՌ ՓԻԼԻՄՈՆ / էջ 668-669, գլ. Ա:	
72. ԱՌ ԵՔՐԱՅԵՅԻՄՆ / էջ 669-679, գլ. Ա-ԺԳ:	
73. ՅԱԿՈԲՈՒ ԹՈՒՂԹ / էջ 680-683, գլ. Ա-Ե:	
74. Ա. ՊԵՏՐՈՍԻ ԹՈՒՂԹ / էջ 684-687, գլ. Ա-Ե: 684 էջի վերնագրում կա վրիպակ՝ <i>Պերտոսի</i> , փոխ. <i>Պետրոսի</i>	Ա., Բ., Գ., Դ., Ե.՝ սակայ է:
75. Բ. ՊԵՏՐՈՍԻ ԹՈՒՂԹ / էջ 687-690, գլ. Ա-Գ:	
76. Ա. ՅՕՀԱՆՆՈՒ ԹՈՒՂԹ / էջ 690-693, գլ. Ա-Ե:	
77. Բ. ՅՕՀԱՆՆՈՒ ԹՈՒՂԹ / էջ 694, գլ. Ա:	
78. Գ. ՅՕՀԱՆՆՈՒ ԹՈՒՂԹ / էջ 694-695, գլ. Ա:	
79. ՅՈՒԿԱՅԻ ԹՈՒՂԹ / էջ 695-696, գլ. Ա: 694-695 էջերը կրկնվում են:	
80. ՅԱՅՏՆՈՒԹԻԻՆ ՅՕՀԱՆՆՈՒ ¹³ / էջ 697-718, գլ. Ա-ԻԲ: 80 ^ա . 701 էջի վերնախորագրում կա վրիպակ՝	Ա., Բ., Գ., Դ., Ե.՝ սակայ է:

¹³ «Յովհաննու Յայանութիւն»-ը մանրաժապավենում և Ոսկանյան Աստվածաշնչի մյուս օրինակներում վերջանում է 90-րդ մամուլով: Ապա բոլոր տարբերակներում շարունակվում են հերթական մամուլանիշերը՝ մանրաժապավենից տարբեր բովանդակությամբ:

<p>«Յայտնութիւն Առաքելոյ» փոխ. «Յօհաննու Առաքելոյ»: 708-709 էջերը կրկնվում են: 80^բ. 718 էջի վերջում ներքևի աջ մասում, հիշագիր՝ Աղօթք¹⁴:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ առկա է: Ա., բ., գ., դ., ե.՝ 81^բ. ԱՂՕԹՔ ՄԱՆԱԱՆԻ ԱՐՔԱՅԻ / էջ 719:</p>
<p>82^ա. ՋԵՐՕՆԻՄՈՍԻ ԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆ ՍԱՂԱԽԱՐՏԵԱԼ / էջ 719-720¹⁵: 720-721 էջերը կրկնվում են:</p>	<p>Ա., բ., գ., դ., ե.՝ 82^բ. ԳԻՐՔ ԵԶՐԱՍԱՅ ԶՈՐՐՈՐԳ / էջ 719-744, գլ. Ա-ԺԶ:</p>
<p>83^ա. ՋԵՐՕՆԻՄՈՍԻ ՊԱՌԻՎԻՆԱՅԻՈՅ / էջ 721-728:</p>	
<p>84^ա. Նունոյ Յաւետարանիչսն առ Դամասոս // Նախադրութիւն / էջ 729-730:</p>	
<p>85^ա. Նունոյ ի թուարանութենէ գրոց եկեղեցականաց / էջ 730-731-732-733:</p>	
<p>86^ա. Նախադրութիւն Մատթէոսի Աւետարանին: Նախադրութիւն Մարկոսի Աւետարանին: Նախադրութիւն Դուկայ Աւետարանին: Նախադրութիւն Յօհաննու Աւետարանին / էջ 733:</p>	<p>Ա.՝ 87^բ. 734-735 էջերի արանքում կան թղթի մնացորդներ:</p>
<p>87^ա. ՅԱՆԳ ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆԳ Ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ. և յառաքելոց ներ նորում կտակարանում համառօտեցելոյ ՚ի հնոյ / էջ 734-739:</p>	
<p>88^ա. Եբրայեցոց, Քաղդէացոց և Յունաց անուանց թարգմանութիւն / էջ 739-747: 744 էջի թվանշային և տառային համարների տեղերը փոխված են¹⁶:</p>	
	<p>89^բ. ՋԵՐՕՆԻՄՈՍԻ ԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆ ՍԱՂԱԽԱՐՏԵԱԼ / էջ 745-746¹⁷:</p>
<p>90^ա. ՅԱՆԳ ՄԱՏԵՆԱԿԱՆ¹⁸ / էջ 748-803: 786-787 էջերը կրկնվում են:</p>	<p>90^բ. ՋԵՐՕՆԻՄՈՍԻ ՊԱՌԻՎԻՆԱՅԻՈՅ / էջ 747-754</p>

¹⁴ Քանի որ հաջորդ՝ 719 էջն սկսվում է «Ջերօնիմոսի Առաջաբանութիւն սաղաւարտեալ» վերնագրով, ապա 718 էջում հիշագիրը պետք է լինէր Ջերօ, այլ ոչ թե՛ Աղօթք, որը «Աղօթք Մանասէի արքայի» վերնագրի հիշագիրն է և սխալմամբ մնացել է 718-րդ էջում: Սա ևս մեկ վկայություն է, որ այս օրինակի շարվածից դուրս են թողնված «Աղօթք Մանասէի արքայի յորժամ գերեալ կալանաւորիւր ի Բաբելոն» և «Գիրք Եգրասայ շորրորդ» պարականոն գրքերը, որոնք Ոսկանյան Աստվածաշնչի մնացած օրինակներում 719-744 էջերում են, իսկ «Ջերօնիմոսի Առաջաբանութիւն սաղաւարտեալ» գիրքը 745 էջում է, որը կազմում է 95-րդ մամուլը: Սա նշանակում է, որ մանրածապավենում 4 մամուլ (91, 92, 93, 94) պակասում է:

¹⁵ 91-րդ մամուլ: 719 էջից սկսած փոխված են բոլոր էջերի հայկական տառերով համարակալումները, մամուլանիշերը, իսկ լուսանցանիշերը պահպանվել են նույնությամբ:

¹⁶ Այս փոփոխությունը բացակայում է Ոսկանյան Աստվածաշնչի ՀԱԳ-ի օրինակների ոչ միայն 744 էջում, այլև տվյալ բնագրի 770 էջում:

¹⁷ 95-րդ մամուլ:

	Ա., Բ., Գ., Դ., Ե.՝ 748-749 էջերի համարները սխալմամբ գրված են 948-949:
	91 ^բ . Նունոյ Յաւետարանիչն առ Դամասոս // Նախադրութիւն / էջ 755-756:
	92 ^բ . Նունոյ ի թուաբանութենէ գրոց եկեղեցականաց / էջ 756-757-758-759:
	93 ^բ . Նախադրութիւն Մատթէոսի Աւետարանին: Նախադրութիւն Մարկոսի Աւետարանին: Նախադրութիւն Լուկայ Աւետարանին: Նախադրութիւն Յովհաննու Աւետարանին / էջ 759:
	94 ^բ . ՅԱՆԳ վկայութեանց ի Քրիստոսէ. և յառաքելոց ներ նորում կտակարանում համառօտեցելոյ ՚ի հնոյ / էջ 760-765:
794-795 էջերը բացակայում են:	95 ^բ . Երբայեցոց, Քաղղէացոց և Յունաց անուանց թարգմանութիւն / էջ 765-773:
	96 ^բ . ՅԱՆԳ ՄԱՏԵՆԱԿԱՆ / էջ 774-829: Ա., Բ., Գ., Դ., Ե.՝ 793 էջի մամուլանիշերի թվանշային և տառային համարների տեղերը փոխված են:
96 ^ա . Ոտանաւոր բարեպաշտի թագաւորին հալոց հեթմոյ / էջ 803-805:	96 ^բ . ՅԱՆԳ ՄԱՏԵՆԱԿԱՆ / էջ 774-829:
97 ^ա . Առ Ընթերցողսդ / էջ 805-807:	Ա., Բ., Գ., Դ., Ե.՝ 793 էջի մամուլանիշերի թվանշային և տառային համարների տեղերը փոխված են:
98 ^ա . Յիշատակարան / էջ պէ 807-պը 808: 807 էջի տեխնիկ վերջում մամուլանիշը՝ 102 – նբ: 808 ^ա էջի վերևից 7-րդ տողում « իսկ ըստ» (իսկ-ը՝ փոքրատառով) ... 808 ^ա էջի վերևից 17-րդ տողում «գպէս պէս» (առանց հապավման) ... 808 ^ա էջի վերևից 19-րդ տողում «Յիշեսցիք» (նոր տող չէ) ... Այստեղից սկսած՝ շարվածքի խախտում	

¹⁸ «Յանգ մատենական»-ը նույնությամբ կրկնվեց նաև Ոսկանյան Աստվածաշնչի մյուս օրինակներում: Երկու տարբերակներում էլ (Պտուկյան, էջ 802-803 և ՀԱԳ, էջ 828-829) «Օր վերջին և դատաստան յետին» տողի դիմացի համարներում կարդում ենք նաև 4 եզրա. 2.27⁷/13.32: Նշանակում է՝ դուրս թողնելով Չորրորդ եզրասի գիրքը Պտուկյանի օրինակում, Ոսկանը մոռացել է վերնագիրը ցանկից հանել:

մինչև պարբերության ավարտը՝ «...մերձա-տուս նորին» ... 808 ^բ էջի վերևից 16-րդ տողում՝ «երևանիցի» (ոչ թե՝ «երևանեցի»): Սույն էջը վերջանում է նույն զարդանախշով:	
	99 ^բ . Ոտանաւոր բարեպաշտի թագաւորին հայոց հեթմոյ / էջ 829-831:
	100 ^բ . Առ Հնթերցոզսդ / էջ 831-833:
	101 ^բ . Յիշատակարան / էջ 833-834: Բ.՝ Յիշատակարան-ը բացակայում է, քանի որ գիրքն ավարտվում է 830 էջով:
102 ^ա . Երկրորդ էջակալումը վերջանում է 808 էջով:	102 ^բ . Ա., բ., գ., դ., ե.՝ երկրորդ էջակալումը վերջանում է 834 էջով, բ.՝ գիրքն ավարտվում է 830 էջով:

	1666 թ. Ոսկ. Աստվ.-շնչի՝ ՀԱԳ-ի օրինակներ՝ գ. Գույֆանամ. 1319-50, Գրանցան. 1846, է. Գույֆանամ. 7796-56, Գրանցան. 1847 ԱՀ, ը. Գույֆան. 28758-63, Գրանցան. 1850 ԱՀ ¹⁹ , թ. Գույֆանամ. 2886-50, Գրանցան. 1843 ԱՀ ²⁰ , ժ. Գույֆան. 2215-2007, Գրանցան. 2241 ԱՀ ²¹ , ժա. Գույֆան. 958-2000, Գրանցան. 2165 ԱՀ ²² , ժբ. Գույֆանամ. 418-86, Գրանցան. 1851 ԱՀ ²³
5.	Զ., բ., թ.՝ առկա չէ, է.՝ առկա է, ժ., ժա., ժբ.՝ էջը բացակայում է:
6.	Զ., է., բ., թ.՝ առկա է, ժ., ժա., ժբ.՝ էջը բացակայում է:
7.	Զ., է., բ., թ., ժ., ժա.՝ առկա չէ, ժբ.՝ էջը բացակայում է:
8.	Զ., ժա.՝ առկա չէ, է., բ., թ., ժ., ժբ.՝ առկա է:
9.	ժ.՝ 222-231 էջերի փոխարեն՝ ձեռագիր էջեր:
13.	Զ., է., բ., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա չէ:
15.	Զ., բ., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է, է.՝ առկա չէ:
20.	Զ., բ., ժա.,՝ առկա է, է., թ., ժ., ժբ.՝ առկա չէ:
21 ^ա	Զ., է., բ., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:

¹⁹ Թերի օրինակ:

²⁰ Թերի լրացված օրինակ:

²¹ Թերի օրինակ:

²² Թերի օրինակ:

²³ Թերի օրինակ:

21 ^F	Զ., է., ը., թ., ժա., ժբ.՝ առկա է, ժ.՝ էջը բացակայում է:
22.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
23.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժբ.՝ առկա է, ժա.՝ էջի թվահամարը բացակայում է:
24.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
25.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
26 ^ա	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
26 ^բ	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
27.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
31.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
32.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
36.	Զ., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա չէ, է., ը.՝ առկա է:
37.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
39 ^ա	Զ., թ., ժ., ժբ.՝ առկա չէ, է., ը., ժա.՝ առկա է:
39 ^բ	Զ., թ., ժ., ժբ.՝ առկա չէ, է., ը., ժա.՝ առկա է:
40 ^ա	Զ., է., ը., թ., ժ.՝ առկա է, ժա., ժբ.՝ էջի թվահամարը բացակայում է:
40 ^բ	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա չէ:
41.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա չէ:
52.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա չէ:
53.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
56.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժբ.՝ առկա չէ, ժա.՝ 510 էջը չկա:
61.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ առկա է:
74.	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա.՝ առկա է, ժբ.՝ էջը բացակայում է, ֆանի որ գիրքն ավարտվում է 666 էջով:
80 ^ա	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա.՝ առկա է, ժբ.՝ էջը բացակայում է, ֆանի որ գիրքն ավարտվում է 666 էջով:
80 ^բ	Զ., է., ը., թ., ժ., ժա.՝ առկա է, ժբ.՝ էջը բացակայում է, ֆանի որ գիրքն ավարտվում է 666 էջով:
90 ^բ	Զ., է., ը., թ.՝ առկա է, ժ., ժա., ժբ.՝ էջը բացակայում է, ֆանի որ ժ.՝ գիրքն ավարտվում է 720 էջով, ժա.՝ 734 էջով, ժբ.՝ 666 էջով:
101 ^բ	Զ., է.՝ Յիշատակարան / էջ 833-834: Ը., թ., ժ., ժա., ժբ.՝ Յիշատակարան-ը բացակայում է, ֆանի որ ը.՝ գիրքն ավարտվում է 830 էջով, թ.՝ 814 էջով, ժ.՝ 720 էջով, ժա.՝ 734 էջով, ժբ.՝ 666 էջով:

АРМЕН ХАЧАТРЯН

ЗАГАДКА ПЕЧАТНЫХ ИЗДАНИЙ БИБЛИИ ВОСКАНА

Ключевые слова: Библия, Вульгата, Ветхий Завет, Новый Завет, Воскан Ереванци, Амстердам, типография “Святой Эчмиадзин и святой полководец Саргис,” гравюры, цензура.

Первая печатная армянская Библия была опубликована в 1666-1668 годах в Амстердаме усилиями архимандрита Воскана Ереванци (1614-1674), с иллюстрациями и орнаментом. Библия Воскана Ереванци считается одним из лучших образцов старой армянской печати. Статья содержит результаты наших библиографических и научных изысканий в области различных печатных изданий Библии Воскана Ереванци.

ARMEN KHACHATRYAN

THE ENIGMA OF THE PRINTINGS OF VOSKAN'S BIBLE

Keywords: Bible, Vulgate, Old Testament, New Testament, Voskan Yerevantsi, Amsterdam, publishing house “Holy Echmiadzin and St. Sargis,” engravings, censorship.

The first printed Armenian Bible was published in 1666-1668 in Amsterdam by Archimandrite Voskan Yerevantsi (1614-1674), with illustrations and ornaments. The Bible by Voskan Yerevantsi is considered one of the finest examples of early Armenian printing. This article discusses issues regarding the two printed versions of Voskan's Bible.